

ΑΛΟΓΑ ΚΑΙ ΑΜΑΞΕΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
ΟΡΕΣΤΙΑΔΑ 30 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2006

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ-ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΙΣΤΩΣΕΩΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

ΟΡΕΣΤΙΑΔΑ 2010

HORSES AND WAGONS IN THE ANCIENT WORLD

PROCEEDINGS OF ONE DAY SCIENTIFIC MEETING
ORESTIADA-GREECE SEPTEMBER 30, 2006

EDITED BY
DIAMANTIS TRIANTAPHYLLOS-DOMNA TERZOPOULOU

MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM
FUND OF CREDITS MANAGEMENT
FOR ARCHAEOLOGICAL PROJECTS

ORESTIADA 2010

Εκδότης:
Νομαρχία Έβρου

Μετάφραση στα Αγγλικά:
Deborah Kazazis

© 2010 ΥΠΟΤ-ΤΔΠΕΑΕ
Διαμαντής Τριαντάφυλλος - Δόμνα Τερζοπούλου

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Πάντως, κατά τον Ν. 2121/1993 και τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο (ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοτυπικό, ηχογράφηση ή άλλο), τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.

ISBN: 978-960-89968-6-1

Η ανασκαφή στον ταφικό τύμβο της Μικρής Δοξιάρας-Ζώνης άρχισε τον Σεπτέμβριο του 2002 από την ΙΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θράκης. Η αποκάλυψη, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, πέντε αμαξών ρωμαϊκών χρόνων με τα υποζύγια τους, προσέλκυσε από νωρίς το ενδιαφέρον του κοινού και της επιστημονικής κοινότητας. Λόγω της ιδιαίτερης αρχαιολογικής σημασίας των ευρημάτων του τύμβου και της διεπιστημονικής μορφής της έρευνας το Έργο έχει ενταχθεί στο Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού με τίτλο «Έρευνα, προστασία και ανάδειξη των ευρημάτων του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξιάρας-Ζώνης Ν. Έβρου» και εποπτεύεται από Επιστημονική Επιτροπή.

Στις 30 Σεπτεμβρίου 2006, τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη της ανασκαφής, διοργανώθηκε στην Ορεστιάδα μια ημερήσια Επιστημονική Συνάντηση με θέμα *Άλογα και άμαξες στον αρχαίο κόσμο*. Στόχος μας ήταν να κοινοποιήσουμε τα πρώτα πορίσματα για τις άμαξες και τα άλογα του τύμβου και να προσεγγίσουμε την παρουσία τροχήλατων οχημάτων στην αρχαιότητα, με τη βοήθεια της εικονογραφίας, των αρχαίων πηγών και των αρχαιολογικών ευρημάτων. Ο τόμος των Πρακτικών, ο οποίος περιλαμβάνει και ορισμένα επιπλέον κείμενα που αφορούν τον ταφικό τύμβο της Μικρής Δοξιάρας-Ζώνης, αποτελεί τον καρπό της Συνάντησης αυτής.

Η πραγματοποίηση της Επιστημονικής Συνάντησης δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την οικονομική συμβολή της Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Έβρου, του Νομαρχιακού Διαμερίσματος Έβρου, του Δήμου Ορεστιάδας και του Δήμου Κυπρίνου. Το ενδιαφέρον του Νομάρχη Νίκου Ζαμπουνίδη οδήγησε στη χρηματοδότηση της έκδοσης των Πρακτικών από το Νομαρχιακό Διαμέρισμα Έβρου.

Η Επιστημονική Επιτροπή του Έργου «Έρευνα, προστασία και ανάδειξη των ευρημάτων του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξιάρας-Ζώνης Ν. Έβρου».

The 19th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (Thrace) began excavating the burial tumulus of Mikri Doxipara-Zoni in September 2002. The discovery of five Roman wagons and their draught animals—the first of its kind in Greece—attracted the interest of both the public and the scholarly community from early on in the excavation process. The continuation and completion of research and the enhancement of the finds from the burial tumulus have been included in the Ministry of Culture and Tourism’s Management Fund for Archaeological Projects (T.D.P.E.A.E.).

Four years after excavations began, on September 30, 2006, we organized a day-long Scientific Meeting in Orestiada on *Horses and Wagons in the Ancient World*. Our goal was to announce our initial conclusions concerning the wagons and horses in the tumulus and to approach the theme of wheeled vehicles in Antiquity with the aid of iconography, the ancient sources, and the archaeological finds. The present volume, which also includes a number of additional texts on the tumulus of Mikri Doxipara-Zoni, represents the fruits of this Meeting.

The Scientific Meeting would not have been possible without the financial contribution of the Regional Association of Municipalities and Communities of the Prefecture of Evros, the Prefectural District of Evros, the Municipality of Orestiada, and the Municipality of Kyprinos. Interest on the part of Prefect Nikos Zambounidis led to the Prefectural District of Evros’ funding the publication of the Proceedings.

The Scientific Committee for the T.D.P.E.A.E. Project “Research, Protection, and Enhancement of the Burial Tumulus of Mikri Doxipara-Zone, Prefecture of Evros”.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

Η τεχνολογία των αμαξών του ταφικού τύμβου
της Μικρής Δοξίπαρας-Ζώνης

25-52

DIAMANTIS TRIANTAPHYLLOS

The Technology of the Wagons in the Tumulus
of Mikri Doxipara-Zoni

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

Μικρή Δοξίπαρα-Ζώνη: Τα άλογα του ταφικού τύμβου.
Οστεομετρικά δεδομένα και συγκρίσεις με κατάλοιπα ίππων
από τη νοτιοανατολική Ευρώπη

55-124

KATERINA TRANTALIDOU

Mikri Doxipara-Zoni. The Horses from the Tumulus.
Osteometric Data and Comparisons with Equid Remains
from Southeastern Europe Sites

ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΠΑΝ. ΑΓΕΛΑΡΑΚΗΣ

Ο ρόλος της αρχαιολογικής ανθρωπολογίας
στη Μικρή Δοξίπαρα-Ζώνη

127-131

ANAGNOSTIS PAN. AGELARAKIS

Archaeological Anthropology at the Tumulus
of Mikri Doxipara-Zoni

ΜΙΧΑΗΛ ΒΑΒΕΛΙΔΗΣ

Μελέτη μεταλλικών εξαρτημάτων από τις άμαξες Α και Β
του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξίπαρας-Ζώνης

133-137

MIHAIL VAVELIDIS

Analysis of the Metal Attachments from Wagons A and B
of the Tumulus of Mikri Doxipara-Zoni

**ΣΠΥΡΟΣ ΠΑΥΛΙΔΗΣ – ΜΙΧΑΗΛ ΒΑΒΕΛΙΔΗΣ &
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ**

Γεωλογική-τεκτονική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο
του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξίπαρας-Ζώνης

139-149

**SPYROS PAULIDES – MIHAIL VAVELIDIS &
ALEXANDROS CHATZIPETROS**

Geological-structural Study at the Archaeological Site
of Mikri Doxipara-Zoni Tumulus

**ΗΛΙΑΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΔΗΣ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΣΙΑΛΗΣ &
ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΣ**

Αναγνώριση ξύλινων ευρημάτων από τον ταφικό τύμβο
της Μικρής Δοξίπαρας-Ζώνης

151-173

**ELIAS VOULGARIDIS – KONSTANTINOS PASSIALIS &
STERGIOS ADAMOPOULOS**

Identification of the Wooden Finds from the Tumulus
of Mikri Doxipara-Zoni

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ

Ομοιώματα και παραστάσεις αμαξών
στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια: χρήσεις και συμβολισμοί

177-197

ELENI MANAKIDOU

Models and Representations of Wagons during
the Archaic and Classical ages: Uses and Symbolism

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Β. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

Κημός

199-229

PANAGIOTIS V. FAKLARIS

Κημός (Horse-muzzle)

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Γ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ

Πολυτελής ιπποσκευή από τη Μακεδονία

231-253

VASSILIKI G. STAMATOPOULOU

Luxurius Harness from Macedonia

JOOST H. CROUWEL

Four-Wheeled Vehicles in the Roman World

255-276

JOOST H. CROUWEL

Τετράτροχα οχήματα στον ρωμαϊκό κόσμο

GERGANA KABAKCHIEVA

The Big Mound of the Family Necropolis
of the Ancient Villa Armira

279-296

GERGANA KABAKCHIEVA

Ο μεγάλος τύμβος της οικογενειακής νεκρόπολης
της έπαυλης Armira

ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

Άμαξες, ημίονοι και ημιονηγοί σε ταφικές στήλες
του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης

299-317

DOMNA TERZOPOULOU

Wagons, Mules and Muleteers in Funerary Stelai
of the Archaeological Museum of Thessaloniki

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη
Γαία	Γαία. Περιοδική έκδοση του τμήματος Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Εγνατία	Εγνατία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΕΦΣΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Ηόρος	Ηόρος. Ένα αρχαιογνωστικό περιοδικό
Θεσσαλονικέων πόλις	Θεσσαλονικέων πόλις. Έκδοση πολιτισμού της πολιτιστικής εταιρείας επιχειρηματιών βορείου Ελλάδος
Μακεδονικά	Μακεδονικά. Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών
Τεκμήρια	Τεκμήρια. Συμβολές στην Ιστορία του Ελληνικού και Ρωμαϊκού κόσμου
AA	Archäologische Anzeiger
ABV	J.D. Beazley, <i>Attic Black-figure Vase-painters</i> . Oxford 1956
Achse	Achse Rad und Wagen. Beiträge zur Geschichte der Landfahrzeuge
Acta RCRF	Acta Rei Cretaria Romanae Fautorum
AEMTh	Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη
AF	Archäologische Forschungen. Deutsches Archäologisches Institut.
AJA	American Journal of Archaeology
AJPh	American Journal of Philology
AM	Athenische Mitteilungen. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts
Antiquity	Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology
AntCl	L'Antiquité Classique
Archaeofauna	International Journal of Archaeozoology
ArchCl	Archeologia Classica
ArcheologijaKiiv	Archeologija. Nacional'na akademija nauk Ukraini. Institut archeologii

<i>ArcheologijaSof</i>	<i>Archeologija. Organ na Archeologičeskija institut i muzej (pri Bălgarskata akademii nauk)</i>
<i>ARV²</i>	J. D. Beazley, <i>Attic Red-figure Vase-painters</i> , 2 ^η έκδοση. Oxford 1963
<i>ASAtene</i>	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
<i>AttiMemMagnaGr</i>	<i>Atti e memorie della Società Magna Grecia</i>
<i>BAC</i>	<i>Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques</i>
<i>BalácaiKöz</i>	<i>Balácai közlemények</i>
<i>BAR</i>	<i>British Archaeological Reports</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>BerRGK</i>	<i>Bericht der Römisch-Germanischen Kommission</i>
<i>BIABulg</i>	<i>Izvestija na Arheologičeskija Institut (Bulgaria)</i>
<i>BSA</i>	<i>Annual of the British Scholl at Athens</i>
<i>Bull.épigr.</i>	<i>Bulletin épigraphique</i>
<i>Chiron</i>	<i>Mitteilungen der Kommission für Alte Gesichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
<i>CP</i>	<i>Classical Philology</i>
<i>CSIR</i>	<i>Corpus Signorum Imperii Romani</i>
<i>CVA</i>	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
<i>Dacia</i>	<i>Dacia. Recherches et decouvertes archeologiques en Roumanie</i>
<i>Darenberg- Saglio</i>	C. Daremberg-E. Saglio, <i>Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments</i> . Paris 1877-1919
<i>Eirene</i>	<i>Eirene. Studia graeca et latina</i>
<i>FA</i>	<i>Fasti Archaeologici</i>
<i>GodMuzPlov</i>	<i>Godišnik na Archeologičeski muzej Plovdiv</i>
<i>Hellenica</i>	L. Robert, <i>Recueil d' épigraphie de numismatique et d' antiquités grecques</i> . Paris. 1940-1965
<i>Hesperia</i>	<i>Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
<i>JAnthArch</i>	<i>Journal of Anthropological Archaeology</i>
<i>JASc</i>	<i>Journal of Archaeological Science</i>
<i>JdI</i>	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
<i>JHS</i>	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
<i>JIES</i>	<i>Journal of Indo-European Studies</i>
<i>JPR</i>	<i>Journal of Prehistoric Religion</i>
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i>
<i>Klio</i>	<i>Klio. Beiträge zur alten Geschichte</i>
<i>KölnJB</i>	<i>Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte</i>

LSJ	H. G. Liddell- R. Scott και H. S. Jones. <i>A Greek-English Lexicon</i>
MÉFRA	<i>Mélanges de l' École française de Rome. Antiquité</i>
MM	<i>Madrider Mitteilungen. Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts.</i>
Mnemosyne	<i>Mnemosyne. A Journal of Classical Studies</i>
MonAnt	<i>Monumenti Antichi</i>
Nikephoros	<i>Nikephoros. Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum</i>
Orpheus	<i>Orpheus. Journal of Indo-European, Paleo-Balkan and Thracian Studies</i>
Palaeovertebrata	<i>Paleovertebrata. Montpellier, Laboratoire de Paléontologie.</i>
Paralipomena	J. D. Beazley. <i>Additions to Attic Black-figure Vase- painters and to Attic Red-figure Vase-painters</i> ² . Oxford 1971.
Physis	<i>Rivista Internazionale di Storia della Scienza</i>
PNAS	<i>Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America</i>
PPM	G. Pugliese Carratelli και I. Baldassarre (επιμ.), <i>Pompei: Pitture e Mosaici</i>
PZ	<i>Prähistorische Zeitschrift</i>
RA	<i>Revue Archéologique</i>
RdA	<i>Rivista di Archeologia</i>
RE	Pauly-Wissowa, <i>Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft</i> (1893-)
REA	<i>Revue des Études Anciennes</i>
RM	<i>Römische Mitteilungen. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
SaalbJb	<i>Saalburg-Jahrbuch. Bericht des Saalburg-Museums</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
Seminarium Thracicum	<i>The Professor Alexander Fol Centre of Thracology. Papers and communications read at the meetings of the Seminar</i>
SIMA	<i>Studies in Mediterranean Archaeology</i>
Smith	W. Smith, <i>A Dictionary of Greek and Roman Antiquities</i> . London 1842-1890.
Starini	<i>Starini.Spisanie za Balkanza Arkheologia</i>
TAPhA	<i>Transactions and Proceedings of the American Philological Association</i>
ThesCRA	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
TIG	<i>Trends in Genetics</i>
TrZ	<i>Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

Αγελαράκης Παν. Αναγνώστης

Professor
Department of Anthropology
Blodgett Hall, Room 102
Adelphi University
P.O. Box 701
Garden City, NY 11530-0701
e-mail: AGELARAK@adelphi.edu

Αδαμόπουλος Στέργιος

Επίκουρος Καθηγητής
Τμήμα Δασοπονίας και
Διαχείρισης Φυσικού Περιβάλλοντος
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Λάρισας
Παράρτημα Καρδίτσας
431 00 Καρδίτσα
e-mail: adamopoulos@teilar.gr

Βαβελίδης Μιχαήλ

Καθηγητής
Τομέας Ορυκτολογίας-Πετρολογίας-Κοιτασματολογίας
Τμήμα Γεωλογίας
Σχολή Θετικών Επιστημών
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: vavelidi@geo.auth.gr

Βουλγαρίδης Ηλίας

Καθηγητής
Εργαστήριο Υλοχρηστικής
Τομέας Συγκομιδής και Τεχνολογίας Δασικών Προϊόντων
Σχολή Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: evoulga@for.auth.gr

Μανακίδου Ελένη

Επίκουρη Καθηγήτρια
Τομέας Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Φιλοσοφική Σχολή
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: hmanak@hist.auth.gr

Πασιαλής Κωνσταντίνος

Αναπληρωτής Καθηγητής
Εργαστήριο Υλοχρηστικής
Τομέας Συγκομιδής και Τεχνολογίας Δασικών Προϊόντων
Σχολή Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: conpas@for.auth.gr

Παυλίδης Σπύρος

Καθηγητής
Τομέας Γεωλογίας
Τμήμα Γεωλογίας
Σχολή Θετικών Επιστημών
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: pavlides@geo.auth.gr

Δρ. Σταματοπούλου Γ. Βασιλική

Δρ. Κλασικής Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιακή ανασκαφή Βεργίνας
Τομέας Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Φιλοσοφική Σχολή
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: verghinawall02@gmail.com

Τερζοπούλου Δόμνα

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
Μ. Ανδρόνικου 6
546 21 Θεσσαλονίκη
e-mail: dterzopoulou2002@yahoo.gr

Δρ. Τρανταλίδου Κατερίνα

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδος
Αρδηττού 34Β
116 36 Αθήνα
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
e-mail: ktrantalidou@yahoo.gr

Τριαντάφυλλος Διαμαντής

Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων
Σ. Τσερκέζη 2
68 200 Ορεστιάδα
e-mail: triantd@hotmail.com

Φάκλαρης Παναγιώτης

Αναπληρωτής Καθηγητής
Τομέας Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Φιλοσοφική Σχολή
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: pfaklari@hist.auth.gr

Χατζηπέτρος Αλέξανδρος

Λέκτορας
Τομέας Γεωλογίας
Τμήμα Γεωλογίας
Σχολή Θετικών Επιστημών
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: ac@geo.auth.gr

Crouwel Joost H.

Professor Emeritus of Aegean Archaeology at the University of Amsterdam.
Amsterdam Archaeological Center,
Turfdraagsterpad 9-BG 1,
1012 XT Amsterdam,
The Netherlands
e-mail: joostcrouwel@telfort.nl

Doz. Dr. Kabakchieva Gergana

National Institute of Archaeology with Museum
Saborna str., 2
Sofia - 1000 BG
Bulgaria
e-mail: gkabakchieva@yahoo.com

ΠΟΛΥΤΕΛΗΣ ΙΠΠΟΣΚΕΥΗ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Ο ίππος ανέκαθεν υπήρξε φορέας κοινωνικού συμβολισμού, ως ένδειξη πλούτου, κύρους και κοινωνικής υπεροχής. Στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. ο Σόλων, διέκρινε εκείνους που είχαν τους πόρους να αποκτήσουν και να συντηρούν ένα άλογο για το ιππικό, δημιουργώντας την αθηναϊκή τάξη των ιππέων, που αποτελούσε τη μικρότερη αριθμητικά από τις τέσσερις τάξεις, εφόσον λίγοι μπορούσαν να επωμιστούν την απαιτούμενη δαπάνη¹. Στην τέχνη, μαζί με την ανθρώπινη μορφή, το άλογο αποτελεί ένα από τα πλέον αγαπητά θέματα, με παρουσία του στα σημαντικότερα έργα της αρχαίας ελληνικής τέχνης², και η λέξη ίππος απαντά ως σύνηθες συνθετικό κύριων ονομάτων.

Συνδεδεμένος στενά με τον ιππέα του, αποτελούσε κύριο μέρος της υπόστασής του και ένα στοιχείο γοήτρου, το οποίο, όπως φαίνεται, ενίσχυε και η πολεμική του σπουδαιότητα³. Στο πλαίσιο αυτό, οι ιππείς-πολεμιστές αμιλλώνται όχι μόνο για τη ρώμη και την υπακοή, αλλά και για την εντυπωσιακή εμφάνιση των ίππων τους. Έτσι, οι ιππείς εξαντλούσαν τις οικονομικές τους δυνατότητες για την απόκτηση αλόγων. Οι πηγές μας δίνουν την εικόνα των τιμών που μπορούσαν να καταβληθούν για τον σκοπό αυτό. Ένα καλό άλογο στον 4ο αι. π.Χ. κόστιζε 12 μνες⁴ και οι ευγενείς δαπανούσαν τεράστια ποσά για τον σκοπό αυτό⁵. Στην Αθήνα το 421 π.Χ., ένας *κοπατίας* ίππος (ένας ίππος δηλαδή κορινθιακής καταγωγής, μαρκαρισμένος με το γράμμα κόπα), αγοράστηκε προς 1200 αττικές δρχ.,⁶ που αντιστοιχούν σε ημερομίσθια περίπου τριών ετών. Ο Λυσίας επίσης αναφέρει άλογο αξίας 1200 δρχ. που δόθηκε ως εγγύηση δανείου αυτού του ποσού⁷. Ο Ξενοφών το 399 π.Χ., όταν βρέθηκε στη Λάμψακο σε οικονομική δυσχέρεια, πούλησε το αλόγό του προς 50 δαρεικούς⁸ (12,5 μνες) που αντιστοιχούσαν σε μισθούς τεσσάρων ετών ενός απλού μισθοφόρου, ενώ περίφημη είναι η περίπτωση του αλόγου του Θεσσαλού Φιλόνηικου, του περίφημου Βουκεφάλα, που αγοράστηκε από τον Αλέξανδρο αντί 13 ή 16 ταλάντων, που αντιστοιχούν σε 78000 αττικές δρχ.⁹.

1. Spence 1988, 169.

2. Για το άλογο στην ελληνική τέχνη από τα γεωμετρικά μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια, βλ. Markman 1943.

3. Vernant 1962, 17.

4. Spence 1993, 180-210 και 275.

5. Για την ετήσια αποτίμηση της αξίας των ίππων (*τίμησις των ίππων*) του αθηναϊκού ιππικού, βλ. Camp 1998, 37. Για 111 ενεπίγραφες μολύβδινες πινακίδες του 4ου και 3ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν σε πηγάδι κοντά στη Βασιλείο Στοά της Αγοράς και καταγράφουν τον ιδιοκτήτη, τη φυλή, το *ενκεκαυμένον* σύμβολο που έφερε ο ίππος και την αξία του, βλ. Kroll 1977, όπου και βιβλιογραφία για ανάλογο εύρημα από το Δίπυλο. Από τις πινακίδες αυτές (σ. 89) προκύπτουν αξίες από 100 ως 1200 δραχμές, με μέση τιμή τις 700 δραχμές.

6. Αριστοφάνης, *Νεφέλες* 21-23.

7. Λυσίας, VIII 10 κ.ε.

8. Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις* VII 8, 6.

9. Πλουτάρχου, *Αλέξανδρος* 6. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 8, 154. Βλ. Anderson 1930. Επίσης *RE*, λ. Bukephalos (Kaerst), 995, τ. iii.i, 1897.

Οι υψηλότερες τιμές των αλόγων, μας δίνουν μια σαφή νύξη για την αξία και των ιπποσκευών που θα τα κοσμούσαν. Οι πηγές τεκμηριώνουν ότι η πολυτέλεια των ιπποσκευών δεν περιοριζόταν μεταξύ των βασιλέων ή των στρατηγών, αλλά αποτελούσε το ζητούμενο για κάθε ιππέα στα μέτρα των δυνατοτήτων του. Η χρήση πολυτελών ιπποσκευών στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, αλλά σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό στον κόσμο των ανατολικών και των άλλων βαρβαρικών βασιλείων, δεν είναι άγνωστη. Οι πηγές μιλούν για τις χρυσές ιπποσκευές των Σκυθών¹⁰, του στρατηγού του Ξέρξη Μασίστιου¹¹ και του Κύρου¹². Αναφέρονται ιπποσκευές χρυσές και διάλιθες, κοσμημένες δηλαδή με πολύτιμους λίθους, αλλά και φάλαρα πάγκαλα¹³. Σε πομπή που οργάνωσε ο Αντίοχος στην Δάφνη, παρήλασαν χίλιοι εταίροι με χρυσοφάλαρους ίππους¹⁴. Ο Αθήναιος (V 200) αναφέρει, σε διονυσιακή πομπή του Πτολεμαίου Φιλάδελφου, όνους με χρυσές και αργυρές προμετωπίδες. Από τη Μακεδονία, ίππος με διάλιθα φάλαρα και χρυσή πολεμική ιπποσκευή, αποτέλεσε μέρος των λαφύρων που παρουσιάστηκαν στο θρίαμβο του Αιμίλιου Παύλου¹⁵. Στον θησαυρό του Μιθριδάτη περιλαμβάνονταν και χαλινόι, προστερνίδια και επωμίδια διάλιθα και κατάχρυσα¹⁶.

Στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, όπως συμβαίνει και με άλλες κατηγορίες αντικειμένων πολυτελείας, οι Έλληνες φαίνεται ότι γνωρίζουν τις πλούσια διακοσμημένες ιπποσκευές κυρίως από τους ανατολικούς γείτονές τους, πιθανότατα μέσω των μικρασιατικών πόλεων και της μισθοφορικής τους δράσης. Ίππους με πλούσια διακοσμημένες ιπποσκευές βλέπουμε συχνά σε αγγειογραφίες από το ανατολικό Αιγαίο (Εικ. 1)¹⁷. Οι ίδιοι, ως φίλιπποι, αλλά και φιλόκαλλοι κατασκευ-

Εικ. 1 Παράσταση ίππου με πλούσια ιπποσκευή. Βρετανικό Μουσείο (από: Anderson 1961, πίν. 17a).

Εικ. 2 Παράσταση ίππου με πλούσια διακοσμημένη ιπποσκευή. Μελανόμορφος αμφορέας του Εξηκία, 530 π.Χ. Μουσείο Βατικανού (από: Beazley 1964, πίν. 29).

10. Ηρόδοτος, I, 215.

11. Ηρόδοτος, IX 20, 4.

12. Ξενοφών, *Ανάβασις* I, 2, 27 και I, 3, 3

13. Ξενοφών, *Ελληνικά* IV 1, 39.

14. Πολύβιος, XXX 25, 7.

15. Διόδωρος, XXXI 8, 12.

16. Αππιανός, *Μιθρ.* 563. 6.

17. Π.χ. Κλαζομενιικό αγγείο του γ' τετάρτου του 6ου αι. π.Χ. στο Βρετανικό Μουσείο. Για απεικόνισή του βλ. Anderson 1961, πίν. 17a.

αζαν ποικιλμένες ιπποσκευές, των οποίων ελάχιστη ασφαλώς αίσθηση μας δίνουν οι ιπποσκευές με τα πλούσια διακοσμητικά θέματα που βλέπουμε στις παραστάσεις ίππων, όπως του Εξηκία (**Εικ. 2**), στον μελανόμορφο αμφορέα του Βατικανού με τους Διόσκουρους ή στο περίφημο όστρακο του Νεάρχου (**Εικ. 3**) στο Εθνικό Μουσείο, χωρίς ωστόσο να διαθέτουμε στοιχεία για το κατά πόσον η υλοποίηση του διακοσμητικού αυτού πλούτου γινόταν σε πολύτιμα ή μη υλικά.

Με την εκστρατεία του Αλεξάνδρου στην Ασία οι Έλληνες της κυρίως Ελλάδας έρχονται σε άμεση επαφή με τα αντικείμενα αυτά, και είναι πλέον σε οικονομική θέση και ψυχική διάθεση να τα αποκτήσουν είτε ως προϊόντα αγοράς είτε ως αποτέλεσμα λεηλασίας και να τα χρησιμοποιήσουν στα άλογά τους. Ο Curtius¹⁸ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι, σε αντίθεση με την πολυτέλεια του περσικού στρατού, τα όπλα και οι ιπποσκευές του οποίου έφεραν πολύτιμα υλικά, η εικόνα των Μακεδόνων διέφερε σημαντικά: τα άλογα και οι άνδρες δεν έλαμπαν από το χρυσάφι και τις στολισμένες φορεσιές, αλλά από τον σίδηρο και τον χαλκό. Ωστόσο, η εικόνα αυτή άλλαξε. Ο Αλέξανδρος μετά τη μάχη της Ισσού βρήκε στον θησαυρό του Δαρείου και επιχρυσωμένες ιπποσκευές, τις οποίες χρησιμοποίησε στα άλογά του κατά την εκστρατεία του στην Ινδία¹⁹.

Το ψηφιδωτό του Μ. Νεαπόλεως²⁰ απεικονίζει έναν αριθμό καταστόλιστων ιπποσκευών κάθε είδους: φορβειών, φαλάρων, χαλινών, προστερνιδιών, περιλαιμίων και ηνίων²¹. Η χρυσοκίτρινη απόχρωση με την οποία τα αποδίδει ο άγνωστος ψηφοθέτης, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόθεσή του είναι να απεικονίσει χρυσά ή επιχρυσωμένα στοιχεία (**Εικ. 4 α-β**).

Εικ. 3 Παράσταση ίππου με ιπποσκευή διακοσμημένη με βλαστόσπειρα. Όστρακο με την υπογραφή του Νεάρχου. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. 560-555 π.Χ. (από: Τιβέριος 1996, εικ. 25).

Ιδιαίτερως ενδεικτική της μυθικής πολυτέλειας των ιπποσκευών της εποχής του Αλεξάνδρου, είναι η πληροφορία του Διοδώρου ότι οι εξήντα τέσσερις ημίονοι που χρησιμοποιήθηκαν στην αρμάδα του Αλεξάνδρου, επιλεγμένοι για το ανάστημα και τη δύναμή τους, ήταν όλοι στολισμένοι με χρυσά στεφάνια, χρυσά κουδούνια και έφεραν στους τραχήλους περιλαίμια λιθοκόλλητα, στολισμένα δηλ. με πολύτιμους λίθους²². Τουλάχιστον από την εποχή αυτή μέχρι την κατάρρευση του μακεδονικού βασιλείου, οι Μακεδόνες βασιλείς και ευγενείς χρησιμοποιούσαν πολυτελείς ιπποσκευές, όπως στον προαναφερθέντα ίππο, που μεταφέρθηκε μαζί με τον υπόλοιπο βασιλικό θησαυρό της Μακεδονίας στη Ρώμη για τον θρίαμβο του Αιμίλιου Παύλου.

18. Q. Curtius R., *Historia Alexandri Magni*, III 3, 26 κ.ε.

19. Q. Curtius R., *Historia Alexandri Magni*, III 13, 10 και VIII 5, 4.

20. Γενικά για το ψηφιδωτό βλ. Andreae 1977. Cohen 1997.

21. Για τις ονομασίες των επιμέρους στοιχείων της ιπποσκευής, βλ. Delebeque 1978.

22. Διόδωρος, XVIII 27, 5. Για την αρμάδα βλ. Miller 1986.

Εικ. 4 α-β Λεπτομέρειες του ψηφιδωτού της Νεαπόλεως με πολυτελείς ιπποσκευές.
(από: Andreae 1977, εικ. 5).

Τα στοιχεία αυτά οδηγούν αναπόφευκτα στη διαπίστωση ότι η εξαιρετικά εκτεταμένη σύληση των πλούσιων τάφων της Μακεδονίας, κατά τους χρόνους που ακολούθησαν την εκστρατεία του Αλεξάνδρου, πρέπει να αποτελεί την αιτία που μας έχει στερήσει την άμεση γνώση τέτοιων παραδειγμάτων από τη Μακεδονία²³.

Στον προθάλαμο ενός συλημένου κιβωτιόσχημου διθάλαμου τάφου που αποκαλύφθηκε τυχαία περίπου 2 χλμ. ΒΑ της Κατερίνης το 1976²⁴, βρέθηκε το σύνολο αντικειμένων που εξετάζεται εδώ. Πρόκειται για έναν μνημειώδη τάφο, διαστάσεων 5,20 x 4,20 μ. περίπου²⁵. Αν και ως προς το εξωτερικό του πρόκειται γενικά για έναν σχεδόν κανονικό κιβωτιόσχημο τάφο, στο εσωτερικό του παρουσιάζει την ιδιομορφία να διαιρείται με έναν εγκάρσιο τοίχο σε δύο θαλάμους που επικοινωνούσαν με μαρμάρινη θύρα (**Εικ. 5**)²⁶. Από τα λείψανα των κατόχων του εντοπίστηκαν μόνο δύο τμήματα οστών νηπίου, αλλά από τα κατάλοιπα των κτερισμάτων που διέφυγαν των τυμβωρύχων και από τη διακόσμηση του προθαλάμου, συνάγεται ότι η ταφή ήταν κτερισμένη πολυτελώς και ότι ο κύριος νεκρός ήταν πολεμιστής²⁷.

Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν γυάλινα και ελεφάντινα στοιχεία από τη διακόσμηση χρυσελεφάντινης κλίνης, χρυσός δακτύλιος από την απόληξη λαβής ξίφους, ελεφάντινη λαβή εγχειριδίου, χρυσή διπλή περόνη, χρυσά δισκάρια με έκτυπο δεκαεξάκινο αστέρι, πήλινα επιχρυσωμένα στοιχεία από ταφικό στεφάνι, ένας πήλινος λύχνος, ένα

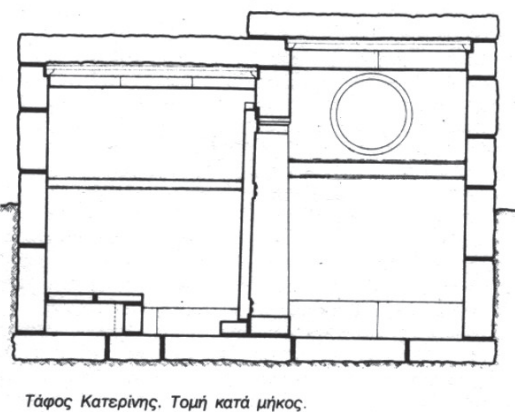
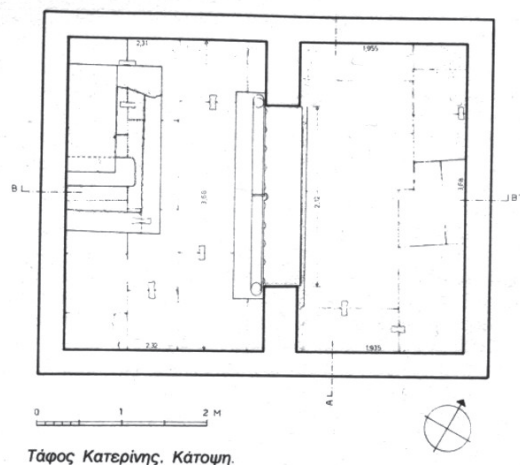
23. Δεν λείπουν ωστόσο από τη Μακεδονία τα ευρήματα ιπποσκευών από μη πολύτιμα υλικά, αλλά περίτεχνης και τεχνολογικά εξελιγμένης κατασκευής, βλ. Φάκλαρης 1986. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1998.

24. Στο σημερινό Δημοτικό Διαμέρισμα Κάτω Αγιάνη του Δήμου Κορινού, παρά την εθνική οδό Θεσσαλονίκης-Κατερίνης.

25. Για τον τάφο και τα ευρήματά του, βλ. Δεσποίνη 1977. Επίσης Δεσποίνη 1980 και Δεσποίνη 1985.

26. Λόγω της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής ιδιομορφίας του εσωτερικού του, και της χρονολόγησής του «το αργότερο στο β' τέταρτο του τέταρτου αιώνα» (Δεσποίνη 1980, 209) ο τάφος αυτός, αν και μη μακεδονικού τύπου, θεωρείται σημείο αναφοράς για την μελέτη των μακεδονικών τάφων, των οποίων έχει υποστηριχτεί ότι αποτελεί πρόδρομη μορφή. Andronikos 1987, ιδ. 10-11. Miller 1993, 101.

27. Andronikos 1987, 11 υποσ. 46.

Εικ. 5 Σχέδιο κάτοψης και τομής του «τάφου της Κατερίνης». (από: Δεσποίνη 1985, εικ. 2, 3).

πήλινο αλάβαστρο²⁸, καθώς και χρυσές κλωστές από ένα χρυσούφαντο ύφασμα και χρυσοί κάλυκες άνθους που κοσμούσαν τις παρυφές του²⁹. Επίσης, μέσα στην εσωτερική επίχωση του τάφου, ο οποίος βρέθηκε γεμάτος με χώμα που είχε εισρεύσει από την οροφή³⁰, στο ύψος του πάνω τμήματος της θύρας, βρέθηκαν λίγα στοιχεία επιχρυσωμένου ταφικού στεφανιού, ένα γυάλινο πλακίδιο από τη διακόσμηση χρυσελεφάντινης κλίνης και ένα χάλκινο νόμισμα Αμύντα Γ' (381-369 π.Χ.)³¹. Βάσει των κινητών του ευρημάτων, ο τάφος χρονολογήθηκε το αργότερο στο β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.³², χρονολόγηση η οποία έχει γίνει ευρέως αποδεκτή³³.

Στον προθάλαμο του τάφου, μέσα σε ένα στρώμα με ενδείξεις καύσης³⁴, εκτός από τμήματα περιτραχηλίου από αργυρό επιχρυσωμένο και σιδερένιο έλασμα³⁵ και εκτός από έναν αριθμό χρυσών αστεριών, βρέθηκε σύνολο αντικειμένων που εκτίθεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για τα εξής αντικείμενα, αποτελούμενα όλα από επιχρυσωμένο άργυρο³⁶:

28. Για τα ευρήματα του θαλάμου, βλ. Δεσποίνη 1977, 204. Δεσποίνη 1980, 206-7, εικ. 7 (χρυσά δισκάρια), 8 α, β (πήλινος λύχνος). Δεσποίνη 1985, 46, εικ. 7, 8. Βλ. επίσης, Τσιγαρίδα και Ιγνατιάδου 2000, 59-60, εικ. 56 (διπλή περόνη). Επίσης, αναφέρεται εδώ η εύρεση χρυσούφαντου κλινσοσκεπάσματος από το οποίο σώθηκαν χρυσές κλωστές και χρυσές καμπανούλες που κοσμούσαν τις παρυφές του, Τσιγαρίδα και Ιγνατιάδου 2000, 59-60.

29. Τσιγαρίδα και Ιγνατιάδου 2000, 59-60.

30. Δεσποίνη 1977, πίν. 129α.

31. Για τα ευρήματα του προθαλάμου, βλ. Δεσποίνη 1977, 204, 207, εικ. 129γ (ελάσματα με Ηρακλή και λεοντοκεφαλή). Δεσποίνη 1980, 207-9, εικ. 5-6 (περιτραχήλιον), 9 (αμφορόσχημα προσαρτήματα). Δεσποίνη 1985, 46, εικ. 5, 6, 9. Στις εκθέσεις αυτές παρατηρείται διαφορά στον αριθμό των προσαρτημάτων που αποδόθηκαν σε θώρακα, η οποία ενδεχομένως οφείλεται στην πρόοδο των εργασιών συντήρησης που αποκάλυπταν σταδιακά τον αριθμό τους και στην αμεσότητα της δημοσίευσης των πρώτων συμπερασμάτων. Βλ. επίσης Τσιγαρίδα και Ιγνατιάδου 2000, εικ. 54 (δισκάρια με οκτάφυλλο ρόδακα) και εικ. 55 (αετός, αμφορόσχημο και λεοντοκεφαλή από «θώρακα»). Τα δισκάρια με τον οκτάφυλλο ρόδακα αποδίδονται (σ. 59) σε ξύλινο κιβωτίδιο.

32. Δεσποίνη 1977, 204 και Δεσποίνη 1980, 209.

33. Βλ. π.χ. Σισμανίδης 1997, 168-9, σημ. 524. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2005, 180, 241. Liampi 1998, 55-6. Miller 1993, 57, υποσ. 127 και σελ. 101. Andronikos 1987, 9. Hammond 1991, 70, 73. Η μόνη αμφισβήτηση της χρονολόγησης αυτής, διατυπώθηκε ακροθιγώς στο Romiropoulou και Brecoulaki 2002, 118 και υποσ. 2: "The tomb of Katerini and the so-called 'tomb of Eurydike' in Vergina, considered to be the oldest ones discovered up to now, would also be dated to this period, after a re-examination of their finds". Η αμφισβήτηση βασίζεται στο γεγονός ότι "the discovery of a coin dated to the reign of Amyntas III does not represent a valid argument for the dating of the monument, for it was not found inside the tomb but in the filling up with earth that covered it".

34. Ο Ανδρόνικος ερμήνευσε το στρώμα αυτό ως μέρος των υπολειμμάτων της πυράς του νεκρού του θαλάμου, τα οποία αποτέθηκαν στον προθάλαμο. Andronikos 1987, 11 υποσ. 49.

35. Για τα περιτραχήλια βλ. Φάκλαρης 1985 όπου και βιβλιογραφία.

36. Βλ. υποσ. 32.

- α) ένα ασπίδιο αργολικού τύπου, διαμέτρου 0,08 μ. (αρ. ευρ. ΜΘ7412)³⁷
 β) έξι ελάσματα με έκτυπη λεοντοκεφαλή (αρ. ευρ. ΜΘ7399-7401), διαστάσεων 0,036 x 0,025 μ. **(Εικ. 6)**
 γ) δεκατρία ελάσματα με έκτυπη κεφαλή Ηρακλή (αρ. ευρ. ΜΘ 7402-3), διαστάσεων 0,023 x 0,023 μ. **(Εικ. 7)**
 δ) εννέα κομβία (αρ. ευρ. ΜΘ7484)
 ε) εξήντα περίτμητα ελάσματα σε σχήμα αγγείου (αρ. ευρ. ΜΘ7404-5) **(Εικ. 8)** και
 στ) τριάντα περίτμητα ελάσματα με έκτυπους αετούς (αρ. ευρ. ΜΘ7406-8), ύψους 0,041 μ. **(Εικ. 9).**

Εικ. 6 Τα τέσσερα από τα έξι ελάσματα με κεφαλή λεοντής.
 (από: Μπρατζιώτη 1988, 278, εικ. 226).

Εικ. 7 Ελάσματα με κεφαλή Ηρακλή.
 (από: Μπρατζιώτη 1988, 278, εικ. 227).

Όλα τα προσαρτήματα είναι εφοδιασμένα στην πίσω πλευρά τους με μία έως τέσσερις θηλιές, για την προσάρτησή τους σε αντικείμενο από οργανικό υλικό. Στις δημοσιευμένες ανασκαφικές εκθέσεις του τάφου, αφού η συστηματική του δημοσίευση δεν έχει ολοκληρωθεί, ερμηνεύθηκαν από την ανασκαφέα, ως προσαρτήματα δερμάτινου θώρακα, άποψη η οποία έχει γενικά γίνει δεκτή και με αυτή την ερμηνεία εμφανίζονται έκτοτε στη βιβλιογραφία³⁸ και ως τέτοια εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Η έκτυπη διακόσμηση των ελασμάτων έχει επιτευχθεί με έκκρουση σε μήτρες, μία για κάθε τύπο³⁹.

37. Φωτογραφία του δεν έχει δημοσιευθεί στις ανασκαφικές εκθέσεις. Εκτίθεται μαζί με το υπόλοιπο σύνολο, στην προθήκη αρ. 23 της έκθεσης για τον μακεδονικό χρυσό, του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

38. Βλ. π.χ. Andronikos 1987, 11 υποσημ. 46. Archibald 1998, 199, 255.

39. Στις μήτρες αυτές το διακοσμητικό θέμα αποδιδόταν αρνητικά, σε κοίλη μορφή. Το υλικό κατασκευής τους ήταν ποικίλο: λίθος, πηλός, χαλκός ή και ξύλο. Για την τεχνική αυτή, βλ. Higgins 1961, 12-3. Ohly 1953, 14, 119 κ.ε. Hoffmann και Davidson 1965, 27. Williams και Ogden 1994, 19. Για την τεχνική κατασκευής ελασμάτων βλ. Higgins 1961, 8-9. Ogden 1982, 34-5. Για τεχνικές κατασκευής μεταλλίων, βλ. Barr-Sharrar 1987, 1-2. Για χάλκινη μήτρα του 4ου αι. π.Χ. από το Gartchinovo, βλ. L'Or des Thraces 2006, 44-5, εικ. 8, επίσης, Venedikov 1977, 30-1.

Η ασπίδισκη αποτελεί μικρογραφία οπλιτικής ασπίδας, της λεγόμενης από την αρχαιότητα και αργολικής⁴⁰. Έχει κυρτό σώμα, επίπεδη άντυγα και πέρα από την επιχρύσωση είναι ακόσμητη.

Τα έξι ελάσματα με κεφαλή λεοντής (**Εικ. 6**), την εικονίζουν μετωπικά, να καταλαμβάνει πλήρως το τετράγωνο πεδίο, το οποίο πλαισιώνεται κατά τις πλάγιες παρυφές από κατακόρυφο έκτυπο ιωνικό κυμάτιο με αστράγαλο. Κάτω από τα ζυγωματικά, εικονίζονται τα μπροστινά πόδια της λεοντής, τα οποία γεμίζουν τις κάτω γωνίες του πεδίου, ενώ οι πάνω γωνίες καταλαμβάνονται από τα αυτιά και τη βοστρυχωτή διαμόρφωση της χαίτης. Στις οπίσθιες επιφάνειές τους φέρουν από τέσσερις θηλιές προσάρτησης, μία σε κάθε γωνία. Η οριζόντια διάταξη που παρουσιάζουν οι θηλιές, μαρτυρεί ότι το στοιχείο που διερχόταν από αυτές ήταν κατακόρυφο.

Στα δεκατρία ελάσματα με κεφαλή Ηρακλή (**Εικ. 7**), το πρόσωπο του ημίθεου εικονίζεται κατ' ενώπιον, είναι αγένειο και πλαισιώνεται από την κεφαλή και τα πόδια της λεοντής, καταλαμβάνοντας πλήρως την τετράγωνη επιφάνεια του ελάσματος, με τα αυτιά και τα πόδια της λεοντής να γεμίζουν με ιδεώδη τρόπο τις γωνίες. Στην οπίσθια επιφάνεια των ελασμάτων αυτών υπάρχουν από τέσσερις θηλιές με διάταξη όμοια με των λεοντοκεφαλών. Είναι λοιπόν προφανές, ότι το σχήμα και οι διαστάσεις των προσαρτημάτων αυ-

τών είναι δεδομένα από τον προορισμό τους και τα διακοσμητικά θέματα επιλέγονται και προσαρμόζονται αναλόγως, ώστε να αξιοποιήσουν το σύνολο του πεδίου.

Εικ. 8 Αγγειόσχημα ελάσματα
(από: Δεσποίνη 1980, 208, εικ. 9).

Τα εννέα κομβία έχουν σχήμα λείου ημισφαιρίου και διάμετρο περίπου ενός εκατοστού. Φέρουν στην οπίσθια επιφάνειά τους μία θηλιά.

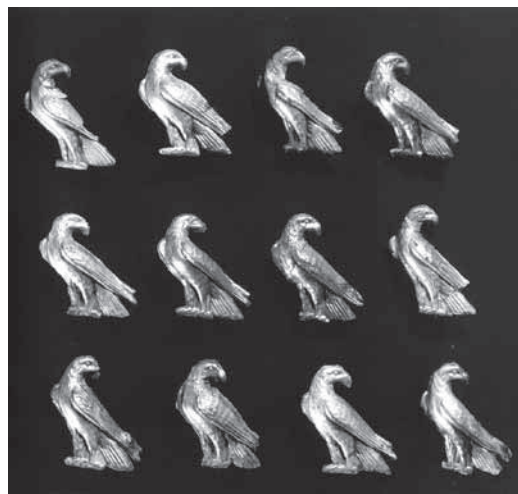
Τα εξήντα 'αγγειόσχημα' ελάσματα (**Εικ. 8**), χαρακτηρίζονται από τον οκτάφυλλο ρόδακα της κεφαλής τους και την φλογόσχημη κάτω απόληξη, που μάλλον μας απομακρύνει από τον παραλληλισμό με αγγείο και θυμίζουν περισσότερο θυσάνους ή σχηματοποιημένα φυτικά κοσμήματα. Στις οπίσθιες επιφάνειές τους είναι εφοδιασμένα με δύο θηλιές έκαστο, μία στην οπίσθια πλευρά του ρόδακα και μία στην κάτω απόληξη. Από την κατακόρυφη διάταξη των θηλιών προκύπτει ότι τα στοιχεία που περνούσαν από αυτές ήταν οριζόντια.

40. Για την οπλιτική ασπίδα, βλ. Σταματοπούλου 2004.

Τέλος, τα τριάντα ελάσματα με αετούς (Εικ. 9), τους αποδίδουν περίπου σε όψη $\frac{3}{4}$, με την κεφαλή στραμμένη προς τα πίσω, τα φτερά κλειστά και με αρκετή για τις διαστάσεις τους λεπτομέρεια στην απόδοση του περώματος.

Το θεματολόγιο αυτό είναι μεν διακοσμητικό, προσαρμοσμένο στα περιγράμματα των πεδίων των ελασμάτων, ωστόσο, τόσο ο Ηρακλής και η κεφαλή λεοντής, όσο και ο αετός αποτελούν θέματα που, συμβολίζοντας τη δύναμη και την αγωνιστικότητα, είναι αγαπητά και συνήθη στη διακόσμηση όπλων και ιπποσκευών σε όλο τον ελληνικό κόσμο.

Η μελέτη των προσαρτημάτων λινών και δερμάτινων θωράκων της Μακεδονίας, σε σχέση με αντίστοιχα ευρήματα από όλο τον ελληνικό κόσμο⁴¹ με οδήγησε κατ' αρχήν στη διαπίστωση ότι παράλληλο με τέτοιου είδους προσαρτήματα, δηλ. με τα συγκεκριμένα σχήματα, τη διακόσμηση ή το υλικό δεν είναι γνωστό. Επιπλέον και κυριότερο είναι ότι ο τρόπος προσάρτησής τους μας απομακρύνει με βεβαιότητα από δερμάτινο ή λινό θώρακα. Συγκεκριμένα, οι οπίσθιες επιφάνειές τους είναι εφοδιασμένες, όπως προαναφέρθηκε με μικρές μεταλλινες θηλιές, μία για κάθε κομβίο, από δύο για τα αγγειόσχημα ελάσματα και τους περίτμητους αετούς και από τέσσερις για κάθε έλασμα με λεοντοκεφαλή ή κεφαλή Ηρακλή. Η διάταξη, το σχήμα και οι διαστάσεις των θηλιών αυτών, δηλώνουν ότι η προσάρτηση των ελασμάτων του 'τάφου της Κατερίνης' στο αντικείμενο που κοσμούσαν, γινόταν με τη βοήθεια λεπτών ιμάντων κυκλικής μάλλον διατομής που διέρχονταν από τις θηλιές αυτές. Μαρτυρούν επίσης, ότι ο προορισμός τους δεν ήταν λειτουργικός. Αντιθέτως, τα μετάλλινα προσαρτήματα δερμάτινων ή λινών θωράκων, όπως π.χ. αυτά από τον δεύτερο αδημοσίευτο λινό θώρακα του θαλάμου του τάφου II της Μ. Τούμπας της Βεργίνας⁴², του λεγόμενου του Φιλίππου Β'⁴³, είναι εφοδιασμένα

Εικ. 9 Ελάσματα με αετούς (από: Μπρατζιώτη 1988, 279, εικ. 228).

Εικ. 10 Οπίσθια όψη ρόδακα από λινό θώρακα του τάφου II της Μ. Τούμπας της Βεργίνας (Φωτογρ. Π. Φάκλαρη).

41. Η μελέτη αυτή πραγματοποιείται στα πλαίσια ερευνητικού προγράμματος της Επιτροπής Ερευνών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με αντικείμενο τα όπλα της αρχαίας Ελλάδας και επιστημονικώς υπεύθυνο τον Π. Φάκλαρη.

42. Ευχαριστώ τον καθηγητή μου Π. Φάκλαρη, ο οποίος μελετά τα όπλα του τάφου της Βεργίνας, για την σχετική πληροφορία και την παραχώρηση της αδημοσίευτης φωτογραφίας του προσαρτήματος.

43. Η χρονολόγηση της ταφής, βάσει των αττικών αγγείων που περιείχε, στην τελευταία εικοσαετία του 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 11 Παράσταση Μακεδόνα στρατιωτικού με λινό θώρακα. Τοιχογραφία από την πρόσοψη μακεδονικού τάφου στον «τύμβο Μπέλα» στο αρχαίο νεκροταφείο της Βεργίνας. Οι απολήξεις των επωμίων δένονται με ιμάντες. (από: Ανδρόνικος 1984, 37 εικ. 16).

με ισχυρό διχαλωτό σύνδεσμο, που στερεώνει το προσάρτημα στο παχύ τοίχωμα του θώρακα χωρίς ράψιμο, αλλά διαπερνώντας το και με κάμψη των σκελών του συνδέσμου προς αντίθετες κατευθύνσεις (**Εικ. 10**). Με τον τρόπο αυτό, η προσάρτηση του ελάσματος ήταν πολύ ισχυρή, όπως επιβάλλει ο ζωτικής σημασίας λειτουργικός τους προορισμός, που είναι η εξάρτηση κρίκων για την ασφαλή πρόσδεση του θώρακα στον κορμό του πολεμιστή με τη βοήθεια ιμάντων (**Εικ. 11**). Αυτή η διαπίστωση βεβαίωσε ότι, αν και το συγκεκριμένο σύνολο έχει γενικώς γίνει δεκτό ως σύνολο προσαρτημάτων θώρακα, πρέπει να αποσυνδεθεί από θώρακα και να αποδοθεί σε άλλο αντικείμενο.

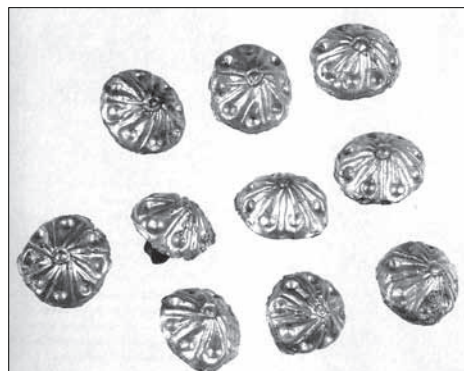
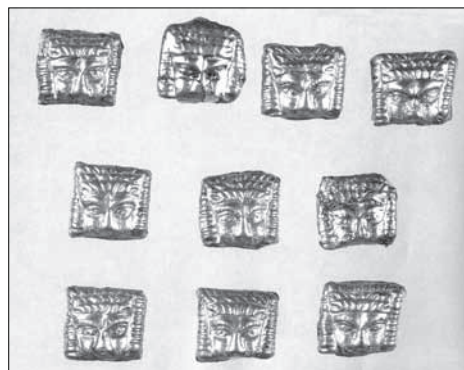
Ένα πρώτο εμπόδιο που φάνηκε να αντιμετωπίζει η προσέγγιση αυτή ήταν το γεγονός ότι λόγω της σύλησης του τάφου της Κατερίνης και της ακόλουθης πλήρωσης του εσωτερικού του με χώματα, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν το σύνολο των προσαρτημάτων που διασώθηκε είναι πλήρες ή ελλιπές και κατά πόσον. Ωστόσο, η πολεμική ιδιότητα του ευγενούς νεκρού, πρόδηλη από το ευρεθέν προσάρτημα του ξίφους, από το τμήμα εγχειριδίου, από το σιδερένιο επιχρυσωμένο περιτραχήλιο και από τις γραπτές ασπίδες αργολικού και μακεδονικού τύπου που κοσμούν τους τοίχους του τάφου, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τον τάφο ενός εταίρου. Πέρα από τα δεδομένα αυτά, κριτήριο αποφασιστικής σημασίας αποτέλεσαν οι διαστάσεις και το σύστημα προσάρτησης των ελασμάτων στις επιφάνειες που κοσμούσαν, από τα οποία προκύπτει ότι οι επιφάνειες αυτές είχαν τη

μορφή λωρίδων. Επρόκειτο επομένως, για ένα αντικείμενο κατασκευασμένο από λωρίδες, πιθανότατα δερμάτινες, διακοσμημένες με αυτά τα λεπτά, πολυτελή μετάλλινα προσαρτήματα. Θεώρησα λοιπόν λογικό τον συσχετισμό του συνόλου με ιπποσκευή, χαρακτηριστικό αντικείμενο αποτελούμενο από λωρίδες, μια ιπποσκευή θαυμαστή, από άργυρο επιχρυσωμένο, που θα έλαμπε ασφαλώς σαν ολόχρυση.

Για τη Μακεδονία, με τις εκτεταμένες πεδιάδες και τα λιγοστά λιμάνια, το άλογο αποτέλεσε κεντρικό στοιχείο του πολιτισμού της. Ο Μακεδόνας ιππέας έχει πρωτεύουσα σημασία στην κοινωνία του βασιλείου και αποτελεί επίσης ένα από τα πλέον αγαπητά

(βλ. Rotroff 2007, 809 κ.ε.), επιβάλλει αποσυσχετισμό του τάφου από τον Φίλιππο Β'. Ωστόσο, η ονομασία «τάφος του Φιλίππου» φαίνεται να διατηρείται συμβατικά και κατόπιν αυτών.

θέματα της τοπικής τέχνης, όπως για παράδειγμα διαπιστώνεται ήδη από τη γένεση της μακεδονικής βασιλικής νομισματοκοπίας του Αλεξάνδρου Α'⁴⁴, τις ταφικές τοιχογραφίες με ιππείς ή ιπποσκευές⁴⁵, τα ιππικά ταφικά ευρήματα⁴⁶ και τις ταφές αλόγων, ακόμη και πλησίον ταφών ιππέων⁴⁷. Η εξέταση της λύσης του συσχετισμού των ελασμάτων με ιπποσκευή, με οδήγησε στη διαπίστωση ότι ιπποσκευή αυτού του τύπου είναι μέχρι σήμερα άγνωστη από τη Μακεδονία και την υπόλοιπη Ελλάδα. Έτσι, η αναζήτηση παραλλήλων κατευθύνθηκε στη γειτονική Θράκη. Οι Θράκες ήταν έφιππος πολεμικός λαός. Για τον θρακικό πολιτισμό ο ιππέας αποτελεί εμβληματική μορφή που δεσπόζει στο θεματολόγιο της τέχνης της περιοχής, στην οποία το άλογο αποτελούσε το κυριότερο αν όχι το μόνο μέσο μεταφοράς, κατάλληλο για το έδαφος και απαραίτητο για τον νομαδικό τρόπο ζωής⁴⁸. Η μελέτη των ταφικών εθίμων, δείχνει ότι η θρακική στρατιωτική ελίτ είχε πολλά κοινά με την αντίστοιχη μακεδονική. Επιμελημένοι τάφοι, κτερισμένοι με όπλα, πολύτιμα σκεύη συμποσίου, χρυσά στεφάνια, ιπποσκευές και άλλα αντικείμενα πολυτελείας, αντανakλούν την ισχύ που προσέδωσε ο πλούτος στην τάξη αυτή κατά το τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ.⁴⁹.

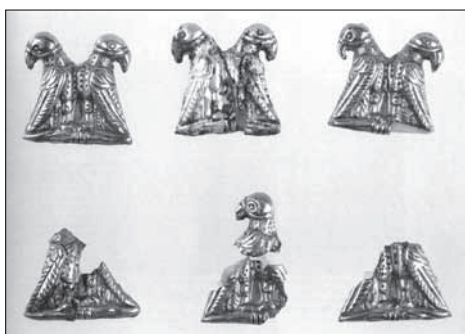
Εικ. 12 Προσαρτήματα ιπποσκευής από την *Tsviatkova Mogila*. α. Ελάσματα με κεφαλές λεοντής. β. Κομβία με ρόδακες (από: Mazarov 1997, εικ. 10, 13).

Διαπιστώθηκε έτσι, ότι ανάλογα παραδείγματα κάθε άλλο παρά ασυνήθιστα είναι σε πλούσια ταφικά σύνολα της περιοχής αυτής, που έχουν έρθει στο φως στη γειτονική Βουλγαρία. Είναι κατασκευασμένα από άργυρο, επιχρυσωμένο άργυρο ή ακόμη και χρυσό και ανήκαν προφανώς σε μέλη της θρακικής αριστοκρατίας, που είχαν τη δυνατότητα

44. Raymond 1953, πίν. II-XV. Prestiani Giallombardo και Tripodi 1996. Για την επίδραση της Θράκης στην λεγόμενη ιδεολογία των Αργεάδων, όπως διαφαίνεται από την επιλογή του νομισματικού τύπου του ιππέα, βλ. Greenwalt 1997.
45. Π.χ. τοιχογραφία σαρισσοφόρου ιππέα στο θάλαμο του «τάφου του Kinch». Βλ. Kinch 1920. Επίσης, τοιχογραφία κυνηγιού στην πρόσοψη του τάφου II της Μ. Τούμπας Βεργίνας, βλ. Ανδρόνικος 1984, 100-17. Παράσταση ιππέων σε ζωφόρο στον τάφο του Αγ. Αθανασίου Θεσσαλονίκης, βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2005, 114-42. Ιππείς σε γραπτή ζωφόρο στην κλίνη του «τάφου του Σωτηριάδη» στο Δίον, βλ. Σωτηριάδης 1932, 5-19. Τάφος εταίρου στην Πύδνα με παράσταση ιππικού κημού (φίμωτρου), βλ. Μπέσιος 1985, 54, εικ. 7, πίν. IVβ-γ. Τάφος εταίρου στα Λουλούδια Πύδνας, με παράσταση χαλινού, βλ. Φάκλαρης 1986, υποσ. 25.
46. Π.χ. ιπποσκευές από τον τάφο II της Μ. Τούμπας της Βεργίνας, βλ. Φάκλαρης 1986. Ιπποσκευές από τους τάφους του Δερβενίου Θεσσαλονίκης, βλ. Θέμελης και Τουράτσογλου 1997, 48, 85. Επίσης περνιστήρες, από τον ασύλητο κιβωτιόσχημο τάφο του Αγ. Αθανασίου Θεσσαλονίκης, βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1994, 232, εικ. 2.
47. Τέτοιες περιπτώσεις είναι γνωστές από την Πύδνα, τη Θέρμη κ.α., ενώ στη Μ. Τούμπα της Βεργίνας, βρέθηκε ταφή αλόγου πλησίον ακτέριστης λακκοειδούς ταφής ανθρώπου. Βλ. Φάκλαρης 1986, 53.
48. Βλ. π.χ. αργυρά προσαρτήματα ιπποσκευής με επιλεκτική επιχρύσωση από το χωριό Letnitsa στην περιοχή Lovech, που κοσμούνται με το θέμα του ιππέα. Βλ. Mazarov 1997, 165-9, όπου και βιβλιογραφία. Επίσης, *L'Or des Thraces* 2006, 110-7.
49. Βλ. Archibald 1983, 312-5.

Εικ. 13 α-δ Προσαρτήματα ιπποσκευής από τον τύμβο Dolna Koznitsa στην περιοχή Kiustendil (από: Mazarov 1997, 108-9, εικ. 22-25).

Εικ. 14 Προσαρτήματα ιπποσκευής από το Kiustendil (από: Mazarov 1997, 111, εικ. 27).

απόκτησης όχι μόνο τέτοιων ιπποσκευών, αλλά κυρίως των αντάξιών τους ίππων.

Ενδεικτικά αναφέρονται στη συνέχεια ορισμένα από τα πιο αξιόλογα ανάλογα σύνολα από τη Βουλγαρία.

Δέκα ανάλογες λεοντοκεφαλές από άργυρο επιχρυσωμένο βρέθηκαν το 1995 στη Tsviatkova Mogila, στη Shipka της περιοχής του Καζανλάκ. Μαζί τους βρέθηκαν ένας οκτάφυλλος ρόδακας, καθώς και δέκα μικρότεροι ρόδακες από το ίδιο υλικό, που προφανώς κοσμούσαν την ίδια ιπποσκευή. Στις οπίσθιες επιφάνειές τους διαθέτουν όλα θηλιές για την στερέωσή τους σε άλλο υλικό, προφανώς δέρμα (**Εικ. 12 α-β**)⁵⁰.

Ένα άλλο σύνολο, ανάλογο με του τάφου της Κατερίνης, ως προς τη θεματολογία, τις διαστάσεις, το πολυτελές υλικό και τις θηλιές στερέωσης, βρέθηκε στον ταφικό τύμβο Dolna Koznitsa στην περιοχή του Kiustendil, κατασκευασμένο από άργυρο. Αποτελείται από α) δέκα προσαρτήματα με έκτυπες λεοντοκεφαλές αποδοσμένες μετωπικά και πλαισιωμένες κατά τις κατακόρυφες παρυφές τους από σχηματοποιημένο αστράγαλο, β) από πέντε θυσανόσχημα προσαρτήματα με ρόδακα, γ) τέσσερα ελάσματα με έκτυπη, περίτμητη μορφή αετού, δ) επτά θυσανόσχημα προσαρτήματα χωρίς ρόδακα⁵¹ (**Εικ. 13 α-δ**). Από το ίδιο σημείο προέρχονται και έξι προσαρτήματα από άργυρο επιχρυσωμένο, με έκτυπη περίτμητη μορφή εραλδικού σχήματος αετών με κλειστά φτερά που στρέφουν τις κεφαλές προς τα έξω. Το υλικό, οι θηλιές στην πίσω πλευρά και το θέμα, εντάσσουν και αυτά τα προσαρτήματα στην ίδια κατηγορία (**Εικ. 14**)⁵². Από τον τύμβο Dolna Koznitsa επίσης προέρχονται πέντε αργυρά ελάσματα ιπποσκευής που κοσμούνται με ζεύγος επάλληλων κε-

50. Λεοντοκεφαλές: αρ. ευρ. 36 389, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο Σόφιας. Αδημοσίευτες. Διαστάσεις 1,4 x 1,5 εκ. Ρόδακας: αρ. ευρ. 36 388, διάμ. 4,5 εκ., ύψος 0,8 εκ. Μικροί ρόδακες: αρ. ευρ. 35703, διάμετρος 1,3 εκ. Ύψος 0,8 εκ. Βλ. Mazarov 1997, 100-3.

51. Φυλάσσονται όλα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο Σόφιας. Λεοντοκεφαλές: αρ. ευρ. II-157, διαστάσεις 2,2 x 1,7 εκ. Θυσανόσχημα με ρόδακα: αρ. ευρ. II-158, διαστάσεις 5,2 x 1,7 εκ. Αετοί: αρ. ευρ. II-160, ύψος 2 εκ. Θυσανόσχημα: αρ. ευρ. II-159, ύψος 2 εκ. Βλ. Mazarov 1997, 108-9.

52. Αρ. ευρ. Ιστορικού Μουσείου Kiustendil, II-171 και II-250. Ύψος 2,5 εκ. Βλ. Mazarov 1997, 111.

φαλών λεοντής, πλαισιωμένο κατά τις κατακόρυφες παρυφές με σχηματοποιημένο ιωνικό κυμάτιο (Εικ. 15)⁵³.

Ιπποσκευή από άργυρο που περιλαμβάνει μεταξύ πολυάριθμων άλλων στοιχείων και δεκά-έξι ορθογώνια προσαρτήματα με έκτυπες κεφαλές λεοντής, βρέθηκε στο Lukovit (Εικ. 16)⁵⁴. Από την ίδια περιοχή προέρχεται και ιπποσκευή, μέρος της οποίας αποτελούν 26 αργυρά ημισφαιρικά κομβία, όμοια με της Κατερίνης (Εικ. 17)⁵⁵.

Ακόμη ένα εξαιρετικά πολυτελές και άριστης τέχνης σύνολο προσαρτημάτων ιπποσκευών, ανάλογων με της Κατερίνης, βρέθηκε το 1979 σε ταφή κοντά στο Kralevo στην περιοχή Turgovishte και χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Πρόκειται, όπως πιστεύεται, για ένα πλήρες σύνολο προσαρτημάτων ιπποσκευής, κατασκευασμένο από χρυσό και διακοσμημένο με σμάλτο και πλούσια κοκκίδωση. Αποτελείται α) από ένα κεντρικό προσάρτημα με ολόγλυφη κεφαλή αετού, β) έναν ρόδακα που πιθανώς αντιστοιχούσε στο μέτωπο του αλόγου, γ) τέσσερα κυκλικά προσαρτήματα με λεοντοκεφαλές, δ) δύο ορθογώνια προσαρτήματα που εικονίζουν γρύπες και ε) 36 θυσανόσχημα προσαρτήματα, αντίστοιχα με της Κατερίνης (Εικ. 18 α-ε)⁵⁶.

Το θεματολόγιο της διακόσμησης αυτών των προσαρτημάτων είναι όμοιο. Μεταξύ των προσαρτημάτων ιπποσκευών της Θράκης σημειώνεται ωστόσο σαφής κυριαρχία των απεικονίσεων του Ηρακλή και της λεοντοκεφαλής, θεμάτων αγαπητών στη Μακεδονία και τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο κυρίως στα ελληνιστικά χρόνια ή και της πάλης Ηρακλή-λιονταριού⁵⁷. Σύμφωνα με μελετητές της θρακικής μυθολογίας, προς τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. η μορφή του Ηρακλή, που αρχικά έφθασε στη Θράκη μέσω της ελληνικής εικονογραφίας των προϊό-

Εικ. 15 Προσαρτήματα ιπποσκευής με ζεύγος κεφαλών λεοντής από το Kiustendil (από: Mazarov 1997, 106, εικ. 19).

Εικ. 16 Προσαρτήματα ιπποσκευής από το Lukovit (από: Mazarov 1997, 126, εικ. 46).

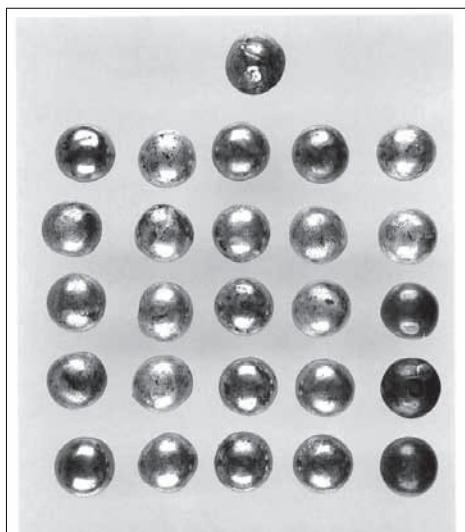
53. Αρ. ευρ. Ιστορικού Μουσείου Kiustendil, II-156. Διαστάσεις 0,021 x 0,02 εκ. Βλ. Mazarov 1997, 106, αρ. 19.

54. Αρ. ευρ. Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και Μουσείου Σόφιας 8229-54. Διαστάσεις 1-1,5 εκ. Βλ. Mazarov 1997, 126. Χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ. Βλ. Archibald 1998, 340, όπου και βιβλιογραφία.

55. Αρ. ευρ. Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και Μουσείου Σόφιας 8230. Διαστάσεις 1,4 x 1,4 εκ. Βλ. Mazarov 1997, 131, 128.

56. Φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο Turgovishte. Κεντρικό τμήμα, αρ. ευρ. 2304, διαστάσεις 4,4 x 2 εκ. Ρόδακας, αρ. ευρ. 2305, διάμετρος 3,5-3,7 εκ. Λεοντοκεφαλές, αρ. ευρ. 2300-2303, διάμετρος 3,8 εκ. Γρύπες, αρ. ευρ. 2298, 2299, διαστάσεις 4,6x3,6 εκ. Θυσανόσχημα, αρ. ευρ. 2306, ύψος 1,9-2,2 εκ. Βλ. Mazarov 1997, 118-21, όπου και βιβλιογραφία. Συνολικό βάρος 184,76 γρ. Archibald 1998, 339. Για μια ακόμη ιπποσκευή με χρυσά προσαρτήματα από τη Θράκη, προερχόμενη από τη Goliamata Kosmatka, σήμερα στο Ιστορικό Μουσείο του Kazanlak, με διαφορετικά όμως διακοσμητικά θέματα, βλ., *L'Or des Thraces* 2006, 154-7.

57. Η πάλη Ηρακλή-λιονταριού απαντά σε ιπποσκευές από τη Θράκη. Βλ. π.χ. αργυρό φάλαρο από το Panagyurishte, διαμέτρου 8,6 εκ. του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. και επίσης αργυρό φάλαρο από το Kiustendil, διαμέτρου 8,4 εκ. Βλ. Mazarov 1997, 107, 172-3.

Εικ. 17 Προσαρτήματα ιπποσκευής από το Lukovit (από: Mazarov 1997, 131, εικ. 54).

ντων ελληνικών κέντρων παραγωγής, γνωρίζει τέτοια απήχηση, ώστε ενσωματώνεται στην τοπική μυθολογία, καταλαμβάνοντας τη θέση του Θράκα ιππέα⁵⁸, ή επενδύεται με νέες σημασίες που χρησιμοποιούν τους άθλους του Ηρακλή για να εικονογραφήσουν τις δικές τους αντιλήψεις για την ανδρεία και τη βασιλεία, καθώς η επικράτηση του Θράκα εφήβου άοπλου εναντίον λύκου, αποτελούσε σταθμό προς την ενηλικίωση, ενώ η επικράτηση εναντίον λιονταριού συμβολίζει πιθανόν μια δοκιμασία του Θράκα-ήρωα στην πορεία του προς τη βασιλεία⁵⁹.

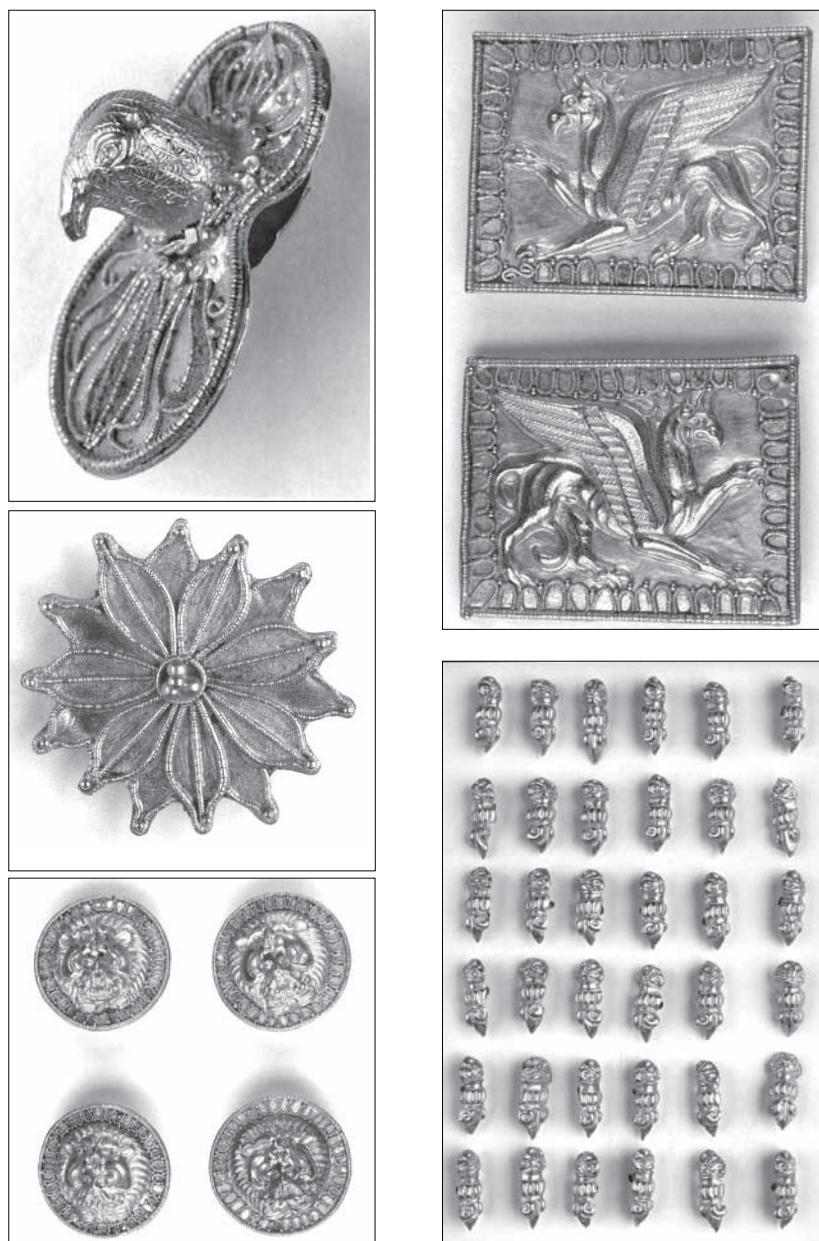
Επανερχόμενοι στα ίδια τα αντικείμενα αξίζει να σημειώσουμε ότι, σε αντίθεση με την ιπποσκευή της Κατερίνης, σε αρκετά παραδείγματα από τη Βουλγαρία, παρατηρείται βελτίωση του φτωχού αρχικά αποτελέσματος με χαράξεις ή στίξη. Μερικά

από τα παραδείγματα, όπως οι αετοί, οι λεοντοκεφαλές και τα θυσανόσχημα προσαρτήματα από τον τύμβο Dolna Koznitsa στο Kiustendil (**Εικ. 13 α-δ**), αποδίδουν σε πολύ αδρή μορφή τα θέματά τους, όπως χαρακτηριστικά φαίνεται στα πόδια των αετών (**Εικ. 13γ**), αποτελώντας προφανώς προϊόντα μητρών πολλαπλής γενιάς. Επίσης, διακοσμητικά στοιχεία, όπως το κατακόρυφο κυμάτιο με αστράγαλο στις λεοντοκεφαλές της Κατερίνης (**Εικ. 6**), απαντούν εδώ εξαιρετικά υποβαθμισμένα με τη μορφή παράλληλων χαράξεων (**Εικ. 13α**). Φαίνεται λοιπόν ότι οι περιπτώσεις τέτοιων προσαρτημάτων αποτελούν προϊόντα εργαστηρίων τοπικής εμβέλειας, απευθυνόμενα στις ανάγκες των τοπικών αρχόντων, τα οποία αντλούν τα θέματα ή ακόμη και τις μήτρες τους από προϊόντα των μεγάλων ελληνικών κέντρων μεταλλοτεχνίας, που προσέγγιζαν τις περιοχές τους μέσω του εμπορικού δικτύου της εποχής. Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι, παρά τη συχνή έλλειψη λεπτής εργασίας στα προσαρτήματα αυτά, τα οποία, ως προϊόντα μητρών, κατασκευάζονταν κατά μεγάλους αριθμούς, οι ιπποσκευές που αυτά συνέθεταν, επίσης θα εντυπωσίαζαν, κατάφορτες από προσαρτήματα από πολύτιμο μέταλλο.

Ωστόσο, η ποιότητα της εργασίας δεν είναι μόνο αυτή. Η προαναφερθείσα ιπποσκευή από σαράντα έξι προσαρτήματα κατασκευασμένα από ελάσματα χρυσού, που βρέθηκε σε τάφο κοντά στο Κράλεβο (**Εικ. 18α-ε**), εντυπωσιάζει όχι μόνο με την αξία του υλικού, αλλά και με την λεπτότητα και την ακρίβεια της εργασίας. Σε ένα ενδιαμέσο επίπεδο κατασκευαστικής ποιότητας και πολυτέλειας πρέπει να ενταχθεί και η ιπποσκευή της Κατερίνης, η οποία προφανώς απευθύνεται σε ιππέα που δεν εντυπωσιάζεται μόνο από την αξία του μετάλλου και τον φόρτο των προσαρτημάτων, αλλά ενδιαφέρεται και για την λεπτότητα και καλλιτεχνικότητα της εργασίας, την οποία τα προσαρτήματα της Κατερίνης ασφαλώς διαθέτουν.

58. Βλ. Mazarov 1997, 119.

59. Βλ. Mazarov 1997, 107, 172. Για την έντονη ελληνική επιρροή της ελληνικής τέχνης στη θρακική, βλ. Archibald 1998, 247-51.

Εικ. 18 α-ε Χρυσά προσαρτήματα ιπποσκευής από το Kralevo
(από: Mazarov 1997, 118-21, εικ. 37-41)

Ο ικανός αριθμός των σχετικών ευρημάτων από τη Βουλγαρία (**Χάρτης 1**), αλλά και οι περιπτώσεις της μη επιμελημένης αναπαραγωγής ορισμένων εξ αυτών, δηλώνουν ότι πρόκειται για προσαρτήματα με διάδοση αξιοσημείωτη. Προβληματίζει ωστόσο το γεγονός ότι το εύρημα της Κατερίνης αποτελεί το μοναδικό μέχρι στιγμής για τον ελλαδικό χώρο. Πρόκειται λοιπόν για μια θρακική ιπποσκευή που βρέθηκε στην Πιερία κατ' εξαίρεσιν, ενδεχομένως ως δώρο ή ως λάφυρο από τη Θράκη, ή αποτελεί το μοναδικό μέχρι

Χάρτης 1 Χάρτης της Βουλγαρίας, στον οποίο έχουν υπογραμμιστεί οι θέσεις εύρεσης των ιπποσκευών που αναφέρονται εδώ (από: Mazarov 1997, 68).

στιγμής διασωθέν και αποκαλυφθέν δείγμα από έναν σημαντικό αριθμό ανάλογων ιπποσκευών που ήταν σε χρήση στη Μακεδονία;

Η περίπτωση του περιτραχήλιου, ενός άλλου αντικειμένου που θεωρείτο μέχρι πριν τρεις δεκαετίες θρακικής προέλευσης, ίσως μας δίνει την πιθανή απάντηση. Αν και μέχρι το 1976 κανένα περιτραχήλιο δεν είχε βρεθεί σε ελληνικό έδαφος, με αποτέλεσμα τα πρώτα σχετικά ευρήματα από τον λεγόμενο τάφο του Φιλίππου Β΄ στη Βεργίνα να ερμηνευθούν ως δώρα ή λάφυρα από Θράκες⁶⁰, σήμερα, με την πρόοδο των ερευνών, ο αριθμός των έξι περιτραχήλιων που έχουν βρεθεί στην Ελλάδα είναι μεγαλύτερος από αυτόν της Βουλγαρίας⁶¹. Φαίνεται λοιπόν ότι και ο συγκεκριμένος τύπος ιπποσκευής δεν θα αποτελούσε θρακική αποκλειστικότητα. Ενδέχεται ασφαλώς η χρήση του να ήταν πιο διαδεδομένη εκεί, ωστόσο δεν μπορεί παρά να είχε απήχηση και μεταξύ της μακεδονικής στρατιωτικής αριστοκρατίας που είχε επίσης πάθος για τα άλογα.

Τόσο κατασκευαστικά όσο και θεματολογικά, είναι προφανές ότι η ιπποσκευή της Κατερίνης αποτελεί έργο της ελληνικής μεταλλοτεχνίας⁶². Η Θράκη αποτελούσε μια πολύ

60. Ανδρόνικος 1984, 189.

61. Βλ. Φάκλαρης 1985.

62. Για το πρόβλημα της απόδοσης έργων μεταλλοτεχνίας σε ελληνικά ή θρακικά εργαστήρια, βλ. Szymanska

καλή αγορά για την απορρόφηση ποικίλων προϊόντων ελληνικών κέντρων παραγωγής και φαίνεται ότι η Αμφίπολη, με τη γειτνιάσή της προς τα μεταλλεία του Παγγαίου και προς τη Θράκη και με την ανεπτυγμένη καλλιτεχνική και βιοτεχνική της παράδοση πρωτοστατούσε στο ελληνο-θρακικό εμπόριο. Ωστόσο, ο συσχετισμός της ιπποσκευής μας με την Αμφίπολη, δεν μπορεί παρά να διατυπωθεί ως μια σοβαρή πιθανότητα, ενισχυμένη ίσως και από την εύρεση στον ίδιο τάφο της Κατερίνης τμημάτων περιτραχηλίου, εφόσον και για τα περιτραχήλια θεωρείται ως πιθανότερο κέντρο παραγωγής την Αμφίπολη⁶³.

Ως προς τη χρονολόγηση της ιπποσκευής οι ενδείξεις είναι αρκετές. Τα θρακικά παράλληλα βοηθούν κατ' αρχήν σε ένα γενικό προσδιορισμό, καθώς χρονολογούνται είτε γενικώς στον 4ο αι. π.Χ., είτε στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., είτε στο δεύτερο ήμισυ του, είτε στα τέλη του αιώνα αυτού⁶⁴. Αφήνοντας στην άκρη την ιστορικότητα των πολύτιμων υλικών της ιπποσκευής, που κατά τον Curtius (III 3, 26) κατ' ευθείαν θα οδηγούσε στην εποχή μετά τη μάχη της Ισού (333 π.Χ.), όταν οι Μακεδόνες αποκτούν τη λάμψη των πολύτιμων μετάλλων που μέχρι τότε δεν χαρακτήριζε αυτούς, αλλά τους Πέρσες, στρεφόμεστε στη χρονολόγηση του τάφου της Κατερίνης, που τοποθετήθηκε από την ανασκαφέα στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.⁶⁵

Σημαντικό κριτήριο για τη χρονολόγηση αυτή, αποτέλεσε η εύρεση χάλκινου νομίσματος Αμύντα Γ', το οποίο ωστόσο βρέθηκε στα χώματα που εισέρρευσαν στο εσωτερικό του μνημείου από την οπή τυμβωρυχίας και μάλιστα πάνω από τη στάθμη του υπέρθυρου⁶⁶ και ως εκ τούτου δεν μπορεί να αποτελεί παρά μόνο *terminus postquem* για την ταφή. Από την άλλη, ο λύχνος του θαλάμου, αν και τοπικού εργαστηρίου χρονολογήθηκε ως αττικός. Η μακεδονική ασπίδα που μαζί με σπλιτικές απεικονίζεται γραπτώς στον τοίχο του προθαλάμου και θεωρήθηκε ως η παλαιότερη εμφάνιση του συγκεκριμένου τύπου, δεν δημιουργείται στη Μακεδονία, παρά μόνο στα πλαίσια της αναμόρφωσης του μακεδονικού στρατού από τον Φίλιππο Β', καθώς η χρήση της είναι αλληλένδετη με τη χρήση της σάρισας. Επιπλέον, η κεφαλή του Ηρακλή, στα συγκεκριμένα ελάσματα, η οποία διακρίνεται για την χαρακτηριστική για την ελληνιστική τέχνη, εκφραστική απόδοση των ματιών και των φρυδιών, παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με τα χρυσά γοργόνεια από τον προθάλαμο του λεγόμενου τάφου του Φιλίππου Β' στη Βεργίνα, με τα οποία, πέρα από τα μάτια έχει στενή ομοιότητα και στην απόδοση των παρειών, των χειλιών και της μύτης (**Εικ. 7, 19**). Αξιοσημείωτη επίσης, είναι και η εύρεση παρόμοιου περιτραχηλίου και στον τάφο II της Μ. Τούμπας

Εικ. 19 Ζεύγος χρυσών γοργονείων από τον τάφο II της Μ. Τούμπας της Βεργίνας (από: Ανδρόνικος 1984, 190, εικ. 152-153).

1984. Βλ. επίσης Markov 1984 και Archibald 1983.

63. Βλ. Φάκλαρης 1985, 16, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

64. Για το πρόβλημα της χρονολόγησης των τάφων αυτών, βλ. Archibald 1998, 242-4.

65. Δεσποίνη 1977, 204 και Δεσποίνη 1980, 209.

66. Δεσποίνη 1977, 204, 207, πίν. 129α.

της Βεργίνας. Περιτραχήλιο περιείχε επίσης και ένας τάφος εταίρου της τελευταίας τριακονταετίας του 4ου αι. π.Χ., που αποκαλύφθηκε από τον Μ. Μπέσιο στη γειτονική Πύδνα, το οποίο μάλιστα αποτελεί ασφαλώς έργο του ίδιου εργαστηρίου με το περιτραχήλιο του τάφου της Κατερίνης και συνανήκει με αυτό χρονολογικά⁶⁷. Πέρα από αυτές τις ενδεικτικές παρατηρήσεις, το αντικείμενο αυτής της εργασίας δεν επιτρέπει επέκταση σε ειδική παρουσίαση των χρονολογικών στοιχείων του τάφου, του οποίου θεωρώ πρόδηλο ότι η χρονολόγηση στα χρόνια του Αμύντα Γ' (381-369 π.Χ.) επιβάλλεται να αναθεωρηθεί υπό το φως του μεγάλου αριθμού νεότερων ευρημάτων, που προέκυψαν στα τριάντα τέσσερα χρόνια που έχουν μεσολαβήσει από την εύρεση του τάφου και τον τοποθετούν χονδρικά στο τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ.⁶⁸ Η παράλληλη κατάληξη παρόμοιων ιπποσκευών σε νεκροταφεία της Θράκης και της Μακεδονίας, δηλώνει και τη στενή σχέση των δύο γεωγραφικών περιοχών, αλλά και την εποχή κατά την οποία αυτές αποτελούν τις κύριες περιοχές από τις οποίες ο Αλέξανδρος άντλησε το ιππικό του⁶⁹.

Οι αριθμοί των προσαρτημάτων στις θρακικές ιπποσκευές ποικίλουν. Ενίοτε χρησιμοποιούνται εκατοντάδες σε μία και μόνη ιπποσκευή⁷⁰. Παρά το γεγονός ότι τα προσαρτήματα αυτά είναι ευρέως διαδεδομένα στη Θράκη και αρκετά έχουν γραφτεί για την ερμηνεία της εικονογράφησής τους, οι θέσεις τους πάνω στις ιπποσκευές έχουν απασχολήσει πολύ λιγότερο, διότι οι αριθμοί και οι συνδυασμοί τους ποικίλλουν ανά σύνολο και οι δυνατότητες συνδυασμών τους επίσης⁷¹. Οι παραστάσεις δείχνουν ποικιλία μεθόδων καπίστρωσης. Η *φορβειά* αποτελείται άλλοτε από πλάγιους κατακόρυφους ιμάντες (*παρήια*), άλλοτε από χιαστούς, άλλοτε διαθέτει *γενιαστήρες* και άλλοτε *κεκρύφαλους*⁷², πάνω στους οποίους προσαρτώνται τα μετάλλινα προσαρτήματα, διακοσμημένα συνήθως με ποικιλία θεμάτων.

Εικ. 20 Τοιχογραφία από την οροφή του τάφου του Καζανλάκ (von Bulow 1987, 13).

Η άγνωστη μέχρι τώρα ιπποσκευή του Μακεδόνα εταίρου της Κατερίνης αποτελεί την πολυτελέστερη ιπποσκευή που έχει μέχρι σήμερα βρεθεί στην Ελλάδα. Η σχεδιαστική αναπαράσταση της συγκεκριμένης ιπποσκευής, δεδομένης της σύλησης του τάφου, που είναι πιθανόν να μας έχει στερήσει το σύνολο των προσαρτημάτων και με βάση τους ποικίλους αριθμούς με τους οποίους απαντούν τα ανάλογα παραδείγματα σε ταφές της Βουλγα-

67. Φάκλαρης 1986, 11, 13.

68. Βλ. υποσ. 33.

69. Για τη συμμετοχή 4500 Θρακών ιππέων στην ασιατική εκστρατεία και σε όλες τις μάχες του Αλεξάνδρου, βλ. συνοπτικά, Webber 2003, 537 κ.ε.

70. Πβλ. Ενδεικτικά ιπποσκευή από 260 αργυρά προσαρτήματα από τη Vratsa. Βλ. Webber 2003, 536.

71. Για προτάσεις ανασύνθεσης ιπποσκευών με αργυρά επιχρυσωμένα προσαρτήματα, βλ. Webber 2003, 532, εικ. 2 α, β.

72. Βλ. Webber 2003, 534-7. Για την ορολογία των επιμέρους στοιχείων της φορβειάς, βλ. Φάκλαρης 1986, 30, σχ. 22.

ρίας, θα ήταν παρακινδυνευμένη. Ωστόσο, ουσιαστικά στοιχεία προς την κατεύθυνση της ανασύνθεσης της ιπποσκευής αποτελούν η διάταξη, το μέγεθος και οι αποστάσεις μεταξύ των θηλιών στις οπίσθιες επιφάνειες των ελασμάτων, οι οποίες δείχνουν ότι τα ελάσματα με κεφαλή λεοντής και εκείνα με την κεφαλή Ηρακλή, είχαν επάλληλη διάταξη και ως εκ τούτου επένδυαν προφανώς κατακόρυφους ιμάντες. Τέτοιοι ιμάντες δεν μπορεί παρά να είναι αυτοί της φορβειάς που πλαισιώνουν το πρόσωπο του ίππου (παρήια). Επίσης, βάσει του σχήματος και του μεγάλου αριθμού των εξήντα θυσανόσχημων προσαρτημάτων και βάσει της τοιχογραφίας της οροφής του τάφου του Καζανλάκ (**Εικ. 20**),⁷³ τα θυσανόσχημα προσαρτήματα φαίνεται ότι κοσμούσαν την κάτω παρυφή δερμάτινου προστερνιδίου. Σχετικά με τα τριάντα ελάσματα με περίτμητους αετούς, τα προστερνίδια των ίππων του ψηφιδωτού της Νεαπόλεως (**Εικ. 4 α**), μας δείχνουν ως εξαιρετικά πιθανή τοποθέτησή τους στο προστερνίδιο. Το προσάρτημα σε σχήμα ασπίδου αποτελεί σαφώς κεντρικό κόσμημα πιθανότατα του προστερνιδίου, χωρίς ωστόσο, λόγω των διαστάσεών του να μπορεί να αποκλειστεί και η τοποθέτησή του σε θέση προμετωπιδίου. Τέλος, τα εννέα μικρά κομβία, θα μπορούσαν να πλουτίσουν οποιαδήποτε σημεία της φορβειάς, πιθανότατα γύρω από το πρόσωπο του αλόγου.

Η πολυτελής ιπποσκευή της Κατερίνης, αποτελεί μεν ένα δεδομένο πρωτοφανές για τον ελλαδικό χώρο, ωστόσο τα ανάλογα παραδείγματα από τη Βουλγαρία, καθώς και οι πληροφορίες των πηγών για την ύπαρξη ιπποσκευών από πολύτιμα μέταλλα, υποδεικνύουν ότι παραδείγματα ανάλογα με της Κατερίνης, ή ακόμη και πολυτιμότερα, όπως αυτό από το Kralevo, πρέπει να θεωρούνται αναμενόμενα στον Ελλαδικό χώρο με την πρόοδο των ερευνών.

Δρ. Σταματοπούλου Γ. Βασιλική, Δρ. κλασικής αρχαιολογίας. Πανεπιστημιακή ανασκαφή Βεργίνας. Τομέας Αρχαιολογίας. Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας. Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ.
541 24 Θεσσαλονίκη, e-mail: verghinawall02@gmail.com

73. Vasiliev 1960. Zhivkova 1973.

LUXURIUS HARNESS FROM MACEDONIA

The abundant information in our sources about the very high value of good horses and harnesses of precious metals, as well as the depictions of heavily-decorated harnesses that abound in Greek vase painting confirm that wealthy horsemen spent exorbitant sums to acquire their horses and took especial care for their impressive appearance, adorning them with luxurious harnesses. To date, harnesses of precious materials were unknown in Greece. But the above evidence attest that to a large extent, extensive looting of rich burials in Macedonia must be responsible for this fact, given that it was primarily in this region that the custom of burying the distinguished dead together with the possessions that characterized them during life was practiced during the Hellenistic period.

The group of silver-gilt objects treated here comes from a cist burial found near Katerini in 1976. It was initially interpreted as a group of breastplate attachments and dated to the second quarter of the 4th century B.C. However, the study of breastplates has shown that comparable examples from breastplates are unknown; furthermore, the system for affixing the Katerini attachments does not lead to the conclusion that they were suitable for a breastplate, but that they came from an object made of straps. It was thus thought likely that they could be ascribed to a harness, and parallels were sought; these were located in large numbers in that part of ancient Thrace that belongs to modern-day Bulgaria. Such finds, sometimes of pure gold, are common there, and confirm the attribution of the Katerini attachments to a harness. The Katerini harness, unknown up to now, is the most luxurious harness found to date in Greece. It may be attributed to the final third of the 4th century B.C., given that the dating of the Katerini burial merits reconsideration in the light of more recent finds.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρόνικος, Μ. 1984.** *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες*. Αθήνα.
- Δεσποίνη, Α. 1977.** «Κατερίνη», *ΑΔ* 32, Β' 2, Χρονικά, 204-7.
- Δεσποίνη, Α. 1980,** «Ο τάφος της Κατερίνης», *ΑΑΑ* 13, 198-209.
- Δεσποίνη, Α. 1985.** «Ο τάφος της Κατερίνης», στο *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία* 1. Θεσσαλονίκη, 43-6.
- Θέμελης, Π. Γ. και Ι. Π. Τουράτσογλου 1997.** *Οι τάφοι του Δερβενίου*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 59. Αθήνα.
- Μπέσιος, Μ. 1985.** «Η αρχαία Πύδνα», στο *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία* 1. Θεσσαλονίκη, 51-4.
- Μπρατζιώτη, Λ. 1988** (επιμ.). *Αρχαία Μακεδονία*. Κατάλογος Εκθέσεως στην Αυστραλία. Αθήνα.
- Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Δ. 1998.** «Μετάλλινα αντικείμενα από την Πέλλα. Ζ' Ιππικά όργανα», στο *Μνείας Χάριν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη Μ. Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη, 189-96.
- Σισμανίδης, Κ. 1997.** *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 58. Αθήνα.
- Σταματοπούλου, Β. Γ. 2004.** *Όπλον. Η αργολική ασπίδα και η τεχνολογία της*, Θεσσαλονίκη 2004 (αδ. Διδ. Διατριβή).
- Σωτηριάδης, Γ. 1932.** «Ανασκαφαί εν Δίω. Ο καμαρωτός τάφος», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 2, 5-19.
- Τιβέριος, Μ. 1996.** *Αρχαία αγγεία*. Ελληνική Τέχνη. Αθήνα 1996.
- Τσιγαρίδα, Μπ.- Δ. Ιγνατιάδου 2000.** *Ο χρυσός των Μακεδόνων. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Κατάλογος Έκθεσης*. Αθήνα.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ. 1994.** «Άγιος Αθανάσιος 1994. Το χρονικό μιας αποκάλυψης», *ΑΕΜΘ* 8, 231-40.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ. 2005.** *Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 91. Αθήνα.
- Φάκλαρης, Π. Β. 1985.** «Περιτραχήλιον», *ΑΔ* 40, Μελέτες, 1-16.
- Φάκλαρης, Π. Β. 1986.** «Ίπποσκευές από τη Βεργίνα», *ΑΔ* 41, Μελέτες 1-57.
- Anderson, A. R. 1930.** "Bucephalas and his Legend", *AJPh* 51, 1-21.
- Anderson, J. K. 1961.** *Ancient Greek Horsemanship*. Berkeley/ Los Angeles.
- Andreae, B. 1977.** *Das Alexandermosaik aus Pompeji. Mit einem Vorwort des Verlegers und einem Anhang: Goethes Interpretation des Alexandermosaiks*. Recklinghausen.
- Andronikos, M. 1987.** "Some Reflections on the Macedonian Tombs", *BSA* 82, 1-16.
- Archibald, Z. H. 1983.** "Greek Imports: Some Aspects of the Hellenic Impact on Thrace", στο A. G. Polter (επιμ.), *Ancient Bulgaria*, Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, Πανεπιστήμιο Nottingham 1981. Nottingham, 304-21.
- Archibald, Z. H. 1998.** *The Odrysian Kingdom of Thrace: Orpheus Unmasked*. Oxford.

- Barr-Sharrar, B. 1987.** *The Hellenistic and Early Imperial Decorative Bust*. Mainz am Rhein.
- Beazley, J. D. 1964.** *The Development of Attic Black-Figure*. Berkeley 1964.
- von Bulow, G. 1987.** *Treasures of Thrace*. New York.
- Camp, J. McK. II 1998.** *Horses and Horsemanship in the Athenian Agora*. Athens.
- Cohen, A. 1997.** *The Alexander Mosaic. Stories of Victory and Defeat*. Cambridge.
- Delebeque, E. 1978.** *Xenophon de l' art equestre*. Paris.
- Greenwalt, W. S. 1997.** "Thracian Influence on the Ideology of Argead Kingship", στο Δ. Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Αρχαία Θράκη. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 20-27 Σεπτεμβρίου 1992*, τ.1. Κομοτηνή, 121-34.
- Hammond, N. G. L. 1991.** "The royal Tombs at Vergina: Evolution and Identities", *BSA* 86, 69-82.
- Higgins, R. A. 1961.** *Greek and Roman Jewellery*. London.
- Hoffmann, H. και P. Davidson 1965.** *Greek Gold Jewellery from the Age of Alexander*. Boston.
- Kinch, K. F. 1920.** "Le tombeau de Niausta. Tombeau Macedonien", *Memoires de l' Academie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark, Copenhagen, 7me Serie Section des Lettres*, IV. 3, 283-8.
- Kroll, J. H. 1977.** "An Archive of the Athenian Cavalry", *Hesperia* 46, 83-140.
- Liampi, K. 1998.** *Der makedonische Schild*. Bonn.
- L'Or des Thraces, Trésors de Bulgarie*. 2006. Musée Jacquemart-André. Paris.
- Markman, S. D. 1943.** *The Horse in the Greek Art*. Baltimore.
- Markov, K. 1984.** "Pénétration en Thrace de l'influence économique et culturelle des colonies de la mer Egée (VIIe-Ile s.av. n.e.)" στο *Dritter internationaler Thrakologischer Kongress, zu Ehren W. Tomascheks, 2-6 Juin 1980, Wien*, τ. II. Sofia, 111-6.
- Mazarov, I. (επιμ.) 1997.** *Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria*. New York.
- Miller, S. G. 1986.** "Alexander's Funeral Cart", στο *Αρχαία Μακεδονία IV. Ανακοινώσεις κατά το τέταρτο Διεθνές Συμπόσιο. Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983*. Θεσσαλονίκη, 401-12.
- Miller, S. G. 1993.** *The Tomb of Lyson and Kallikles: A painted Macedonian Tomb*. Mainz am Rhein.
- Ogden, J. 1982.** *Jewellery of the Ancient World*. London/New York.
- Ohly, D. 1953.** *Griechische Goldbleche des 8 Jhr. V. Chr.* Berlin.
- Prestiani Giallombardo, A. M. και B. Tripodi 1996.** "Iconografia monetale e ideologia reale macedonie: I tipi del cavalerie nella monetazione di Alessandro I e di Filippo II", *REA* 98, 311-56.
- Raymond, D. 1953.** *Macedonian Regal Coinage to 413 B.C.* Numismatic Notes and Monographs 126. New York 1953.
- Romiopoulou, K. και H. Brecolaki 2002.** "Style and Painting Techniques on the Wall Paintings of the 'Tomb of the Palmettes' at Lefcadia", στο M. A. Tiverios και D. S. Tsiafakis (επιμ.), *Color in Ancient Greece. The Role of Color in Ancient Greek Art and Architecture. 700-31 B.C.* Thessaloniki, 107-15.
- Rotroff, S. I. 2007a**, "Rev. of Drougou, Τα πήλινα αγγεία της μεγάλης τούμπας", *AJA* 111, 809-10.
- Spence, I. 1988.** *The Athenian Hippeis in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* (Διδ. Διατριβή University of London). London 1988.
- Spence, I. 1993.** *The Cavalry of Classical Greece*. Oxford.
- Szymanska, Z. H. 1984.** "Greek or Thracian? Some Problems of Identifying Sources of Metalwork" στο *Dritter internationaler Thrakologischer Kongress, zu Ehren W. Tomascheks, 2-6 Juin 1980, Wien*, τ. II. Sofia, 106-10.
- Vasiliev, A. 1960.** *The Ancient Tomb at Kazanlak*. Sofia.

- Venedikov, I. 1977.** "The Archaeological Wealth of Ancient Thrace", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 35.1, 7-71.
- Vernant, J.-P. 1962.** *The Origins of Greek Thought*. New York.
- Webber, Chr. 2003.** "Odryian Cavalry Arms, Equipment, and Tactics", στο L. Nikolova (επιμ.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*. BAR 1139, 529-54.
- Williams, D. και J. Ogden 1994.** *Greek Gold Jewellery of the Classical World. Catalog of an Exhibition of Greek Gold Jewelry from the Collections of the British Museum and the Hermitage Museum, St. Petersburg*. New York.
- Zhivkova, L. 1973.** *Das Grabmal von Kasanluk*. Recklinghausen.